

BAYKARA MECLİSİ'NDEN YANSIMALAR -Edebî Meclisler, Eğlence Meclisleri, Çeşitli Olaylar ve Sultanlara Anlatılan Hikâyeler 8*

AHMET KARTAL**

REFLECTIONS FROM BAYKARA ASSEMBLY

-Literary Assemblies, Entertainment Assemblies, Various
Events and Stories Told to Sultans 8

Ö Z E T

Bedâyi'u'l-vekâyi', Zeynüddin Mahmûd-ı Vâsîfi tarafından Farsça olarak kaleme alınan, Türk kültür ve sosyal hayatına dair iltiva ettiği kapsamlı ve önemli bilgilerle dikkat çeken hatıra türünde bir eserdir. Bu çalışmada, *Bedâyi'u'l-vekâyi'*'de yer alan ve Türkistân coğrafyasındaki Türk kültür hayatına ışık tutup bunları günümüze yansıtan beş bölümün tercümesine yer verilecektir. Bunlardan birinci bölüm, Ubeydullah Bahâdır Han'ın himayesinde bulunan Vâsîfi'nin sultandan izin isteyerek çıktığı Türkistân yolculuğunu, bu yolculuk sırasında gördüklerini, Sabran şehrine gelişini, Sabran şehrini, kalesini ve o kalenin içine Sultan Ubeydullah'ın yapılmasını emrettiği medrese ile o medresenin eyvanının iki tarafına yapılan uzun iki minareyi, Emir Arab'ın yaptırdığı iki geriz ile açtığı kuyuyu ve onun Batı Kayrevân'da gördüğü bir kuyuyu, değişik sebeplerle yazılan dört inşa metnini içermektedir. İkincisi, Muzafferüddin Sultan Muhammed Bahâdır Han'ın Şarâb-hâne yaylasında tertip ettiği şîr meclisi ile Mevlânâ Subhî'nin Mevlânâ Hayyâtî ve Mevlânâ Reyhânî ile birlikte hac farızasını ifâ etmek için çıktıkları yolculuğu; üçüncüsü, Sultan Hüseyin Mîrzâ'nın oğullarından Mîrzâ Şâh Garib'in veziri Şehâbüddin İshâk ile Mevlânâ Âgehî arasındaki çekememezlik ve mücadeleyi; dördüncüsü, Entüsröân-ı Âdil ve Haccâc-ı Zâlim'le ilgili çeşitli hikâyeler ile tanımlanan bir imaretin kitabesine yazılması için kaleme alınan bir kasideyi; beşincisi ise

ABSTRACT

Bedâyi'u'l-vekâyi' is a work of memoirs, which was written in Persian by Zeynüddin Mahmûd-ı Vâsîfi and draws attention with its comprehensive and important information about Turkish culture and social life. In this study, the translation of five chapters in *Bedâyi'u'l-vekâyi'*, which shed light on the Turkish cultural life in Turkistan and reflect these to the present, will be included. The first part of these includes the journey of Vâsîfi, who was under the auspices of Ubeydullah Bahâdır Khan, which he made with the permission of the sultan, what he witnessed during this journey, his arrival in the city of Sabran, the city of Sabran, its castle, and the madrasa that Sultan Ubeydullah ordered to be built inside that castle and the two long minarets built on the sides of the iwan of that madrasah, a well that Emir Arab had built with two plastered waterlines, and a well that he saw in Western Kayrevan, and four construction texts written for different reasons. The second includes the poetry assembly organized by Muzafferüddin Sultan Muhammed Bahâdır Han in the Şarâb-hâne plateau and the journey of Mevlânâ Subhî together with Mevlânâ Hayyâtî and Mevlânâ Reyhânî to perform the pilgrimage; the third one contains the enmity and struggle between Şehâbüddin İshâk, the vizier of Mîrzâ Shah Garib who was one of the sons of Sultan Hüseyin Mirza, and Mevlânâ Âgehî; the fourth

* Makalenin Geliş Tarihi: 15.03.2022 / Kabul Tarihi: 01.06.2022.

** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (ahmetkartal38@gmail.com), Orcid Id: 0000 0001 8563 1589.

Şâhruhiye Çehârbâği'nda sultana anlatılan bir hikâyeyi ihtiva etmektedir.

includes an ode written to be written on the inscription of an imaret, completed with various stories about Enûşîrvân-ı Âdil and Haccâc-ı Zâlim; the fifth includes a story told to the sultan in Shâhruhiye Çeharbaği.

ANAHTAR KELİMELEER

Edebî meclis, eğlence meclisi, imaret, şiir, inşa, seyahat, hikâye, sosyal hayat.

KEY WORDS

Literary assembly, entertainment assembly, imaret, poetry, construction, journey, story, social life.

Giriş

Türkistân coğrafyası, hiç şüphesiz Türk kültür ve medeniyetinin hem teşekkül edip geliştiği hem de tekâmüle ulaştığı önemli coğrafi mekânlardan biridir. Türk kültür tarihi açısından önemli olan bu muhitteki Türk kültür ve sosyal hayatına ait bazı bilgi ve unsurlar, Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfi tarafından kaleme alınan *Bedâyi'u'l-vekâyi*¹ isimli eserde müşahede edilmektedir. Bu çalışma, bahsedilen eserde yer alan beş bölümün tercümesini ihtiva etmektedir.

I

Bu çalışmaya konu olan birinci bölüm, “در رخصت طلبیدن از عبيدالله خان و /توجه نمودن به ولايت تركستان /Ubeydullah Han'dan izin istemek ve Türkistân vilayetine yolculuk yapmak hakkında” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Vâsîfi, önce Ubeydullah Bahâdır Han'ın kendisine olan iltifatı ve sevgisini dile getirmiş, akabinde bundan dolayı düşmanlarının kıskançlık duygusunun artmasıyla oluşan olumsuz atmosfer sebebiyle sultanın huzurundan ayrılma gerekliliğine değinmiştir. Hac farızasını ifa etmek için Hicâz'a gitmeye niyetlenen Vâsîfi'nin, Mevlânâ Abdurahmân-ı Câmî'nin *Divan*ından yapılan tefeül neticesinde çıkan beyitten hareketle Hicâz yolculuğundan vazgeçiş ve sultandan izin alarak Türkistân'a doğru yola çıkışından bahsedilmiştir. Yapılan bu yolculuk neticesinde Türkistân'a bağlı olan Sabrân şehrinde bulunan Emîr Arab'ın huzuruna gelen Vâsîfi; bu yolculuğunu, bu yolculuk sırasında gördüklerini, Sabrân şehrine gelişini, Sabrân şehrini, kalesini ve o kalenin içine Sultan Ubeydullah'ın yapılmasını emrettiği medrese ile o medresenin eyvanının iki tarafına yapılan uzun iki minareyi, Emîr Arab'ın yaptırdığı iki geriz ve açtırdığı kuyu ile onun Batı Kayrevân'da gördüğü bir kuyuyu

¹ Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfi ve eseri hakkında bilgi için bak. Eraslan 2019: 759-763.

sanatkârane bir dil ve üslupla anlatmış, bunlarla ilgili yine sanatkârane tasvirler yapmıştır. Değişik sebeplerle yazılmış dört inşa örneğinin yer aldığı bu bölümün tercümesi, şu şekildedir (bak. Vâsıfı 1349: 263-277):

Yüksek/Yüce mertebeli Hakan, Süleyman mekânlı/dereceli **Ebu'l-gâzî Ubeydullah Bahâdır Han²**'ın bu hakire (yani Vâsıfı'ye) olan iltifatı ve şefkati/sevgisi, her saat belki her an, günden güne artan devletleri ve kutlu ikballeri gibi artmakta ve kuvvetlenmekteydi. Onun cömertlik bulutu, inayet yağmuru ile herkesin sığınağı ve talebi olan bostanların reyhanlarının tazeliğini ve parlaklığını artırıyordu. Haset/kıskançlık fırtınası, düşmanların gönül ocağındaki kin ateşini alevlendiriyor ve (böylece) onların sabır ve takat harmanını, tamamen yakıyordu.

Beyit:

توانم آنکه نیازم اندرون کسی
حسود را چه کنم کو به خود به رنج در است

² 893/1488 yılında Buhârâ'da doğmuştur. Özbeklerin XV. yüzyılda Mâverâünnehir'de güçlü bir siyasi birlik etrafında toplanmalarını sağlayan Ebülhayr Han'ın oğlu Şah Budak Sultan'ın ikinci çocuğu Mahmûd Sultan'ın oğlu ve Muhammed Şeybânî Han'ın yeğenidir. Buhârâ sarayında eğitim görmüştür. Köçkücü Han Muhammed (1510-1530) döneminde çok önemli faaliyetlerde bulunmuş ve nâib olarak hizmet etmiştir. Birleşik Safevî-Bâbüir ordusuna karşı 918/1512'de kazanılan zaferin ardından kendisine babasının bölgeleri olan Buhâra ve Karşî verilmiştir. Ubeydullah Han, Safevîler üzerine yedi sefer düzenlemiş ve onların Horâsân'a müdahalesini engellemiştir. 1525'te Merv'i, 1529'da Herât'ı ele geçirmiş, Ebû Said Han'ın ölümü üzerine de bütün Mâverâünnehir Şeybânîleri'nin başına geçmiştir (940/1533). Buhârâ'yı başşehir yapmış ve devleti büyük bir başarıyla yönetmiştir. Ubeydullah Han ülkenin imarına çok önem vermiş, hanlık döneminde Türkistân'da birçok cami, medrese, köprü, su kanalı inşa ettirmiş, Şeybânî hükümdarları arasında kültür seviyesi en yüksek hükümdar olarak temayüz etmiştir. Buhârâ sarayını bir ilim ve kültür merkezi haline getirmiş, sarayında şeyhleri ve din âlimlerini barındırarak, onlara eserler yazdırmıştır. Ayrıca astronomları, sanatçıları, edip, şair ve hattatları korumuş, Hanefî fakihî Kuhistânî *Câmi'u'r-rumûz* adlı eserini ona ithaf etmiştir. Ubeydullah Han, "Ubeydî" (Kul Ubeydî) mahlasıyla eserler yazıp eski Türkistan edebiyatının geleneklerini devam ettirmiştir. Eserlerinde özellikle Ahmed-i Yesevî, Bâkîrgânî, Lutfî ve Alî Şîr Nevâyî'den etkilendiği anlaşılmaktadır. Hece vezniyle dörtlükler halinde yalın bir dil ve samimi bir ifadeyle kaleme aldığı şiirleri halk diline yakınlığıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh gibi İslâmî ilimlere vâkıf olan, Arapça ve Farsçayı bu dillerde şiir yazacak kadar iyi bilen Ubeydullah Han, güzel sanatlara karşı da büyük ilgi duymuştur. Kendisi, aynı zamanda hattat, nakkaş ve musikişinastır (Uydu Yücel 2012).

بمیر تا برهی ای حسود کاین رنجی است

که از مشقت آن جز به مرگ نتوان رست

Elimden gelse de kimsenin gönlünü kırmam/incitmem. Ancak ne yapayım ki kıskançlar (zaten) kendilerini incitirler.

Ey çok haset eden! Öl de bu sıkıntıdan kurtul. Çünkü bu sıkıntıdan, ancak ölüm kurtarır.

Tefekkür eden düşünce habercisi, tedbir âleminin her tarafına ve köşesine giderek dolaştı. (Ancak) o arşa benzeyen, felek gibi yüce olan eşikten ayrılma ve uzaklaşma çaresinden başka bir yol bulamadı.

Beyit:

به زخم سنگم از کویش فلک آواره می سازد

فلاخن از مه نو، سنگ از سیاره می سازد

Bendeki taş yarası, beni onun mahallinden/bulunduğu yerden felek gibi avare edecek. Hilalden sapan, yıldızdan sapan taşı yapacak.

İstizhâr/güven ve iftihar sahibi saygıdeğer efendi **Seyyid Şemsüddîn Muhammed**, felek gibi yüce olan eşîğini/dergâhını öpme arzusunda olduğu için uzun süredir alicenap, nikâbet-intisâb/nakipliğin intisap ettiği, sırrı çözmek için hakikat arayışının gezgini, tevfikin/başarının sahibi Allah'ın yardımıyla tarikat deryasının dalgıcı, evliyanın sultanı, takva sahiplerinin örnek aldıkları dayanakları, âlemin manevi direkleri, velilerin önderi olup Emîr Arab lakabıyla anılan,

Türkistân³, in **Sabrân**⁴ şehrinde iskân etmeye karar veren ve burada meskûn olan Emîr Seyyid Abdullah'ın yanında bulunmaktaydı. Ancak bu hakirin niyeti, Hicâz yolculuğuna çıkmak, niyaz Ka'be'sine ve namaz kıblesine yönelmek ve orada en uygun ve güzel şekilde bulunmak idi. Bunun müzakere ve mütalaasını yaparken yanımıza bir öğrenci geldi. Elinde hakikatin sığınağı, millet ve dinin nuru olan **Mevlânâ Abdurahmân-ı Câmî**⁵'nin *Divanı* vardı. Yukarıda belirtilen maksat ve hasbihal için tefeül edilerek/niyet edilerek o *Divan* açıldı. Tefeül için açılan *Divan*dan, konu ile ilgili olarak şu beyit çıktı:

جامی از ملک خراسان چه کنی عزم حجاز

چون ترا کعبه مقصود به ترکستان است

Ey Câmî! Senin maksadının Ka'besi, Türkistân iken Horâsân⁶ mülkünden Hicâz'a gidip de ne yapacaksın!

Yapılan tefeül neticesinde çıkan bu beyit ile kanaat hâsıl oldu. Bunun üzerine Hazret-i Ubeydullah Han'dan izin alarak Türkistân'a doğru yola çıktık.

Vâsıfî'nin Türkistân Yolculuğu

Bu seyahat öyle bir zamanda gerçekleşti ki **Hüsrev-i hâver**/doğunun padişahı/güneş, büyük ve görkemli çadırlarını, **Seretân/Yengeç**

³ Kâtib Çelebi, *Cihân-nümâ* isimli eserinde Türkistân ve Deşt ülkesi hakkında şunları söylemektedir: "Batıda Hitây sınırları, kuzeyde Deşt-i Kıpçak, -Moskov sahraları Deşt Ülkesi'ndedir- güneyde Bedahşân, Mâverâünnehir, Keşmîr ve Tibet sınırları, Batıda Hârizm, Dağıstan ve Deşt-i Kıpçak'ta Ten (Don) suyu ile çevrilmiştir. Şehirleri her ne kadar az, dağınık ve birçok yeri çöl ise de çölü bile tamamen şenlik ve meskûn olduğundan diğer memleketler gibidir... Türkistân özelliklerinin çokluğu bakımından Hindistân gibidir. Burada da misk, sincap, samur, kakum, siyah tilki ve beyaz tavşan olur. Türkistân'ın özelliklerinden biri de Acemlerin "seng-i yede" ve Türklerin "cedetaş" dedikleri yağmur taşının olmasıdır." (2013: II/584-88; Kartal 2019: 295).

⁴ Mâverâünnehir'de, Seyhun nehri yakınlarında büyük bir kalesi olan küçük bir beldedir. Türk savaşçıların barış ve ticaret güvenliğini sağlamak için toplandığı yerdir (Hamevî 1906: 336).

⁵ Nakşibendî tarikatına mensup olup İran edebiyatının önemli şairlerindedir (bak. Okumuş 1993).

⁶ Kuzeydoğu İran'da bir eyalet (bak. Çetin 1998).

burcunda kurmuş(tu). Hem sıcaklığın fazlalığından hem de **Sevr**'in yaklaşmasından dolayı **Hamel**'de gölgelenmeyi temenni ediyordu. Bazen o sıcaktan kurtulmak için feleğin **Delv/Kova burcunda** oturmayı arzu ediyor, bazen de feleğin **Esed/Aslan burcunun** karnının gölgesinde bulunmayı istiyordu. Sıcaklığın etkisi öyle fazlaydı ki denizin dibindeki balığın sırtında bulunan zırhı bile eritiyordu. Yer kürenin havasının sıcaklığı, tıpkı demir(ci) ocağı gibi (etrafı) ısıtıyordu. Sıcaklığın fazlalığından **İstiridyenin** içindeki dürr-i yetîmin/büyük ve iri incinin, yetimin gözyaşı gibi eriyip su damlasına dönüşmesinden; maden ocağındaki lâl taşının, âşıkların gözyaşları gibi kandamlaşına dönüşüp akmasından dolayı bir korku oluşmuştu.

Şiir:

هوا چون عشق جانان گرم بازار
ز آتش آب سوزان تر به صد بار

ز تاب مهر آتش آب گشته
گدازان سیم چون سیماب گشته

صدف را در میان بحر زخار
گهر در سینه همچون دانه نار

Hava, cananın aşkı gibi sımsıcaktı. Su, ateşten yüz kat daha sıcaktı.

Güneşin sıcaklığı ve parlaklığından ateş eriyip su olmuştu. Tıpkı gümüşü eriten sîmâb/civa gibi olmuştu.

Sedef/İstiridyeye, dalgalı denizin ortasındaydı/içindeydi. İnci de onun göğsünde/iki kabuğu arasında ateş tanesi gibiydi.

İşte, tam o zaman, sıcaklığın fazlalığından bu söz, tabiata/fitrata uygun düşmüştü.

Şiir:

گرم چنان گشته که گر در جهان
نار بگویند بسوزد دهان

خلق كشان در پنه سایه رخت
سایه گریزان به پناه درخت

شب شده چون روز وی اندر گداز
روز چو شبهای زمستان دراز

Sıcaklık, dünyada öyle bir dereceye ulaşmıştı ki ateş diyenin ağzı yanıyordu.

Halk/insanlar, ağaç gölge(leri)ne koşmuşlardı. (Ancak gölge(ler) de ağaç(lar)a sığınmıştı.

Gece olmuştu, ancak gece de gündüz gibi çok sıcaktı. Gündüz(ler), kış geceleri gibi uzundu.

Gölgenin Dahi Gölge Aradığı Türkistân Çölleri

İlahî kazâ gereğince/Allah'ın takdiri ile **Buhârâ**⁷ vilayetinin **Dârü'l-emân**⁸’ından **Türkistân** çölleri ulaştık. Birkaç gün sonra öyle bir çöle vardık ki orada su seraptan başka bir şey değildi. O hunhar (çöl) deryasının derinliklerinde, yolunu kaybetmişlerin kafatası kâselerinden başka bir şey görünmüyordu. Bilemedim, rüzgârın esmesinden dalgalar, kum(lar)ın yüzeyinde mi görülmeye başlamıştı ya da yolunu kaybedenlerin kaburga kemikleri, toz perdesinin altından mı görünüyordu? Yahut güneşin sıcaklığının şiddetinden yerin sathı/yüzeyi yerinden mi oynamıştı. Veya bahtsız/kederli, aşırı susamışların kan yudumlamasından/yutuşundan o yer üstünü/yüzeyini mi kapatmıştı.

Beyit:

مگو که قطع بیابان عشق آسان است

که کوههای بلا ریگ این بیابان است

Aşk çölünü geçmek, kolaydır, deme. Çünkü bu çölün kumu, bela dağıdır.

⁷ Mâverâünnehir’de tarihî bir şehir olup Zerefşân ırmağının aşağı havzasındaki büyük vahada yer almaktadır. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunmaktadır. Tarihi boyunca genişleyen ya da küçülen Buhârâ’nın yeri asla değişmemiştir. Diğer Mâverâünnehir şehirleri gibi defalarca yakılıp yıkılmasına rağmen hep III/IX. yüzyıldaki yerinde ve bu aşırındaki planına göre yeniden inşa edilmiştir (bak. Şeşen 1992).

⁸ Sığınıldığında tehlike(ler)den emin olunan yer.

Gölge, bazen sıcaklığın şiddetinden mugaylânın/deve dikeninin dikeni altına sığınmış, bazen de sıkıntının şiddetinden kendini kuyuya atmıştı.

Beyit:

آهو که در آفتاب می گشت

با روغن خود کباب می گشت

Güneş(in altında) dolaşan/yürüyen ceylan, kendi yağıyla kebab oldu.

Hasılıkelam, Allah'ın inayeti ve yardımıyla o uçsuz bucaksız çölden geçerek sağ selamet **Türkistân** vilayetine geldik. Bu yolculuk sırasında **Emîr Arab**'ın övgüsünde şu gazeli yazdım:

Gazel:

یا من علی الخلاق بالعز و النسب

مولی ملوک ترک و عجم سید عرب

رایت سرای دایره شرع را مدار

سعی تو فتح لشکر اسلام را سبب

سرسبز ساختی چمن شرع ز آب لطف

خاشاک کفر سوختی از آتش غضب

بر خاک درگه تو سلاطین روزگار

هر سو نهاده روی نیاز از ره ادب

سلطان اولیائی و برهان اتقیا

قطب زمان و غوث جهان شد ترا لقب

خوانند خلق مدح و ثنای تو صبح و شام

گویند خاص و عام دعای تو روز و شب

شد عمرها که می طلبیدم به جد و جهد
تقبیل آستان رفیع ترا ز رب

شکر خدا که یافتم از فضل ذو المنن
نقد مراد خویش به برهان من طلب

چون واصفی به سلك سگان تو بار یافت
بس باشدش به دنیی و عقبی چنین حسب

Ey şeref/izzet ve soy yönünden bütün yaratılmışlardan üstün olan! Türk ve Acem meliklerinin efendisi/önderi, Arab'ın seyyidi.

Senin bayrağın, şeriat dairesinin sarayını sarmış; gayret ve çaban ise İslam ordusunun fethine sebep olmuştur.

Lütuf suyunla şeriat çimenini yeşerttin. Küfrün çerçöpünü, kendi gazabınla yaktın.

Senin dergâhının toprağına dönemin padişahları, her taraftan usul-i erkâna uygun şekilde gelip yüz sürmekteler.

Erenlerin sultanı, müttakilerin delili, zamanın kutbu ve dünyanın gavısı, sana lakap oldu.

Halk, sabah akşam seni över. İleri gelenler ve halk, gece gündüz sana dua ederler.

Büyük bir gayret ve çabayla uzun zamandır, senin yüksek mertebeli dergâhını öpmeyi Allah'tan istiyordum.

Allah'a şükürler olsun ki ihsan sahibi olan Allah'ın lütfuyla arzu edip/niyaz edip istemiş olduğum muradıma, açıkça ulaştım.

Vasıfı, artık senin hizmetkârların sınıfına/safına katıldı. Dünyada ve ahirette sana biat edenler için bu kadarı yeter.

Sabrân: Türkistân'ın Görkemli Şehri

Sabrân şehrine geldik. O, öyle bir şehirdir ki sağlamlıkta mavi renkli felek binasıyla yarışır. Suyu ve havasının hoşluğu ve güzelliği, cennet bahçeleriyle aynı derecedeydi. Hendekleri derinlikte, ayakları balığın sırtında olup dünyayı boynuzlarında taşıyan öküzden (başlamak üzere), aydan balığa kadar (yani gökyüzünden denizlerin dibine kadar) olan mesafedeydi. Kalesi yükseklikte, yine ayakları balığın sırtında olup

dünyayı boynuzlarında taşıyan öküzden (başlayarak) gökyüzüne sonsuz bir şekilde yaklaşacak derecedeydi. Nitekim şöyle söylendi:

حبذا قلعة صبران که ز کیوان تا وی
آن قدر هست که از روی زمین تا به فلک

نسبتش را به فلک گر تو بدانی گوئی
کین بود فوق سماک و بود آن تحت سمک

Ne güzel! Zühal'den ona (Sabrân'a) kadar uzaklıktaki Sabrân kalesinin, yeryüzünden göğe kadar mesafesi vardır.

Eğer sen, onun feleğe olan nispetini öğersen onun simâk'ın/Başak burcunun en parlak yıldızının üzerinde semek'in/balığın altında olduğunu söylersin.

O alicenabın yüce eşiğine/dergâhına kavuşma mutluluğu nasip oldu. Bize hiç kimsenin aklına gelmeyecek ve ifade edilemeyecek bir şekilde hürmet gösterip inayet ve iltifatta bulundular.

Beyit:

از آن طرف نپذیرفت قدر او نقصان
وز این طرف شرف روزگار ما گردید

Bir taraftan onun değeri azalmadı/kaybolmadı. Diğer taraftan da zamanın/hayatın en büyük şerefi bize ulaştı/gelmiş oldu.

Yukarıda zikredilen gazelin ona hediye edilmesine karşılık bizi dergâhına kabul etti ve cömertlik göstererek bize özel bir ilgi gösterdi.

Sabrân Kalesine İnşa Edilen Eşsiz Medrese

Sabrân kalesinin içerisinde adalet ve ihsan binalarının kurucusu **Hazret-i Ubeydullah Han**, bir medrese imar edilmesini emretti. Beytü'l-ma'mûr'un tuğla parçalarından ibaret olan feleğin yıldızları ile o medreseyi bina etmek için yüce dereceli melekler, dört bir yandan felek meydanında toplandı. Ancak onun olağanüstü işler yapan yetenek ve maharet sahibi mimarları, her taraftan toplanan o yıldızları, o medresede kullanılmaya uygun görmediler. Bundan dolayı onları, felek sahrasında dağılmış olarak bıraktılar. Gece gündüz, akşam ve sabahın amber ve kâfurlarını, felek meydanında çamur hazırlamak için mükemmel bir şekilde karıştırdılar. Ancak yetenekli ve başarılı mühendisler, hazırlanan

bu çamuru/harcı da uygun görmedikleri için kullanmadılar. Felek, onun ön eyvanının kemerinin şemsesi ve onun yüce mekânının yanındaki kalıbı için güneş ve hilali hazırladı. Fakat onlar da beğenilmediler ve onların her biri bir tarafa atıldı.

Nazım:

آسمان حلقهٔ زرین هلال

از برای در او کرد خیال

میخ های زر انجم مگرش

که فلک ساخته از بهر درش

زلف دلدار ز زنجیرش بین

گره اندر گره و چین در چین

بود هر حجرهٔ او قصر بهشت

و اندر او طرفه بتی حور سرشت

و اندر آن فرقهٔ طالب علمان

چون که در روضهٔ رضوان غلمان

Gökyüzü, altın(dan yapılmış) hilal halkasını, o (medresenin) kapısı için hayal etti.

Felek, meğer onun altın(dan olan) yıldız çivilerini, onun kapısı için yapmıştı.

Onun zincirine bak, (tıpkı) yârin zülfü gibi düğüm düğüm, kıvrım kıvrımdı.

İçinde huri yaradılışlı yeni yetme güzellerin olduğu her hücre/i/odası, cennet köşküydü.

Onun içinde, cennet bahçesindeki gılman misali ilim öğrenen öğrenciler (bulunmaktaydı).

Onun eyvanının iki tarafına uzun iki minare inşa edildi. O iki minarenin son derece yüksek ve çok yüce oluşundan ötürü eğer felek/gök kubbe, onların karşısında kendi karnını içine çekmeseydi ikiye

bölüp parçalayan ayyukun/keçi yıldızının mahçesinin sivri ucunun kendi böğrünü parça parça etmiş olduğunu görürdü. O medresenin hoş fitratlılarından/şairlerinden biri, o eyvanı **Dahhâk**⁹'in omuz başlarında bulunan iki yılanına benzetmiştir. O iki minarenin güldestesine/şerefesine yakın yere bir zincir bağladılar. O iki minareden her birinin kubbesinin altına bir direk yerleştirdiler. Her ne zaman bir kişi gelip o direklerden birini sert bir şekilde sallarsa o zincir, hareket edip sallanıyordu. O zincirin sallandığı an karşıdaki minarede bulunan kişi, minarenin yıkılacağını düşünerek korkuya kapılıyordu. Bu durum, dünyanın en garip/şaşılacak hususlarından bir tanesidir. O imaretin darugası ve sahib-nesakı/yöneticisi alicenap, vezâret-meâb/vezirliğin sığınağı, Âsaf-menâb/Âsaf yaradılışlı **Kıvâmüddîn Hâce Sultan İbrâhîm** idi ki şu mavi renkli feleğin yazıcısı **Utârid**'e varıncaya kadar onun adına kaleme alınan vezirlik menşuruna benzer bir menşur, hiçbir münşi/kâtip tarafından yazılamamıştır, hatta yıldızlar padişahı güneşe kadar hiç kimse onun gibi kurala uygun vezirlik makamına/koltuğuna oturmamıştır. O, öyle bir bina yapmış ve medrese inşa etmiş ki bu cihanı yaratan ve *فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ* ayeti¹⁰ mucibince dokuz kat göğü halk eden Allah, onun kitabesinin nakşını *إِنَّا زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِرَبِيَّةٍ الْكَوَاكِبِ* ayeti¹¹ hükmü ile

⁹ Efsanevî İran hükümdarlarından olup Cemşid'i öldürerek tahta oturmuştur. Dahhâk mitosu, İslâm geleneğinde de bir zulüm örneği olarak yer almaktadır. Rivayete göre Dahhâk, Nûh tufanından sonra gelmiş ve bütün dünyaya hâkim olmuş hükümdara verilen bir addır. Nûh'un oğlu Yâfes'in neslinden olduğu ifade edilen Dahhâk, tufandan sonra 1000 yıl yaşamış ve hüküm sürmüştür. Saltanatının son 200 yılında, kendisinin iki omuz başında İblis'in yaptığı bir hile ile iki yılan başı belirmiştir. İblis, Dahhâk'ın rüyasına girerek bu yılanların verdiği rahatsızlıktan kurtulması için yılanları her gün iki beyinle beslemesini tavsiye etmiştir. Dahhâk, İblis'in vermiş olduğu bu tavsiyeye uymuş ve her gün o yılanları iki beyinle beslemeye başlamıştır. Sonunda İsfahan'da Gâve (Kavat) adında bir demirci, iki oğlunun bu yüzden öldürülmesi üzerine Dahhâk'e başkaldırıp isyan etmiştir. Bütün halk demirci Gâve'nin çevresinde toplanmış ve Dahhâk'ın öldürttüğü Cem'in oğullarından Ferîdun'u şah ilan etmişlerdir. Ferîdun ile Dahhâk orduları arasında yapılan savaşta Dahhâk ve ordusu yenilmiştir. Dahhâk kaçarsa da Gâve yetişmiş ve onu öldürmüştür (bak. Demirci 1993).

¹⁰ En'âm suresi ayet 14'ten nakis iktibas. Meali: "...Gökleri ve yeri yaratıp birbirinden ayıran,..."

¹¹ Saffât suresi ayet 6. Meali: "Biz yakın gökyüzünü yıldızlarla bezeyip süsledik."

kalemle çizmiştir. O imaretin yüceliği ve tezyinatına muadil bir bina, bu dünyada yapılmamıştır.

O yüce makamlı/mertebeli imaret tamamlandıktan sonra **Ebü'l-gâzî Ubeydullah Muhammed Bahâdır Han**, **Buhârâ'**dan sarayında bulunan yakınlarının bir kısmını, âlemin sığınağı olan dergâhının naiplerini, uygun hediyeler ve seçkin/güzel ihsan ve giyim kuşamla **Sabrân** vilayetine gönderdi. **Türkistân'**ın bütün ahalisini, önde gelen/ulu kimselerini, âlimlerini ve fazilet sahibi kişilerini topladı. Alicenap, siyâde-meâb/efendiliğin mercii, nikâbet-iyâb/nakiplik sahibi, asrın yegânesi ve zamanın bir tanesi olan **Mevlânâ Seyyid Şemsüddîn Muhammed-i Kurtî'**yi, o imarete/medreseye müderris yaptılar.

Hazret-i Mîr Arab, bulunduğu bu yüce mecliste şöyle buyurmuşlardır: “(Ey) bu yüce mecliste bulunan dostlar! Hem süs ve ziynet hem de mekân ve içinde bulunanlar yönünden bu medreseye **Horâsân**¹² vilayeti ve **Mâverâünnehir**'de, hatta bütün dünyada benzeyen bir başka imaret/medrese hatırlıyor musunuz/gördünüz mü?” O meclis içerisinde bazı dostlar bulunmaktaydı ki iskân olunan yerlerin dörtte birinin ekseriyetini yürüyerek katetmiş, pergel gibi âlem noktasının etrafında gezip dolaşmışlardı. Onlar, **Hindistân'**ın sonu olan

¹² Horâsân, güneşin doğduğu yer anlamında olup eski İranlılar güneşe “hor” ve güneş tarafına ise “sân” derlerdi. Bu iki kelimenin birleşmesinden “Horâsân” kelimesi türemiştir. Horâsân orta iklimde olup suyu ve havası güzel, halkı mutedil tabiatlı, akıllı, bilgili ve güçlüdür. Birçok büyük şehri ve 500 kadar kasabası olan muteber bir bölgedir. Erenleri ve pîrleri çok olduğundan hakkında birçok rivayet aktarılmış ve eser yazılmıştır. Horâsân, doğuda Sicistân toprakları ve bazı Hind şehirleri, kuzeyde Mâverâünnehir şehirleri ve Türkistân, batıda Irâk-ı Acem, Cîl şehirleri ve Taberistân ile Horâsân arasında olan çöl, güneyde Fars ve Kirmân ile Horâsân arasını ayıran çöl ile çevrili olup kare şekline yakındır. Nihayet iki kol gibi biri çöl ve sahraya, öteki Herât ile Gûr arasından Gazne'ye uzanır. Biri Kûmis ile Kayserân ayırımında gider. İbn Furât; Horâsân'ın uzunluğu Dâmegân'dan Amû nehrine, eni Zincân'dan Cürcân'a kadardır demektedir. Horâsân'ın başkenti önceleri Nişâbûr iken sonradan Herât olmuştur (Kâtib Çelebi 2013: I/512-13; Kartal 2019: 281-282).

Serendîb¹³, den Rûm ve Hitây/Hoten¹⁴, in en uzak noktasına kadar Endülüs¹⁵ denilen yerden Magrib¹⁶, in derinliklerine kadar geldik, ancak böyle bir topluluğu hiçbir yerde ne gördük ne de duyduk diye yemin ettiler." O mecliste, o medresede kalan kabiliyet ve salâhiyette/yetkide mükemmel; güzellik, letafet, hoşluk ve şirinlik meydanında parlak güneş ve ışıklı aydan letafet topunu çeken ellinin üstünde genç bulunuyordu.

¹³ Müslümanlara ait ilk coğrafya eserlerinde Hindistan'ın güneyindeki Seylan (Sri Lanka) adasına Ortaçağ İslâm coğrafyacıları Serendîb adıyla zikretmişlerdir (Göksoy 2009).

¹⁴ Hoten/Hitây, *Takvîm*'de: "Doğu Türkistân'da Yüzkent'ten ötede birçok nehri olan bir kasabadır. 116 derece boylam, 42 derece enlemedir." diye kayıtlıdır. *Heft-iklîm*'de ise şöyle denilmektedir: "Hoten meşhur şehirlerdendi. Ancak hâlen yıkılmaya yüz tutmuştur. Buradan iki nehir akar. Birine Bukrâtaş diğereine Bârûrengtaş derler. Bunların mecrasında Hoten halkının ticaretini yapıp para kazandığı yeşb taşı madeni vardır. Mallarının çoğu bez ve ibrişimdir. Buğdayı çok olur. Haftada bir Cuma günü 20 bin civarında kişi, çevre bölgelerden gelip pazar kurarlar. Büyük bir topluluk oluşur." (Kâtib Çelebi 2013: II/585-86; Kartal 2019: 282).

¹⁵ Araplar tarafından İspanya için kullanılan ve ülkeden tamamen çıkarılmalarından sonra İspanyolcaya Andalucia şeklinde ve önceleri yalnız "Müslüman İspanyası" anlamında geçen Endülüs (Endelüs) kelimesinin kökeni kesin olarak tespit edilememiştir. Müslümanlar başlangıçta Endülüs ismini, bir süre ellerinde tuttıkları Fransa'nın güneyindeki Septimania bölgesi dahil İspanya'da yönetimleri altına aldıkları toprakların tamamı için kullanmışlardır. Ancak 718'de başlatılan ve yaklaşık sekiz asır devam eden Hıristiyanların "reconquista" (Endülüs'ü müslümanlardan geri alma) hareketinin gelişme seyri içerisinde, özellikle XI. yüzyıldan itibaren İslâm hâkimiyeti alanının gittikçe küçülmesine paralel olarak bu ismin başlangıçtaki geniş kapsamlı anlamı daralmaya başlamış ve sonunda Endülüs adı sadece küçük Benî Ahmer (Nasrî) Emirliği'nin idaresindeki topraklara münhasır kalmıştır. Andalucia ismi bugün İspanya'da hâlâ kullanılmakta ve Almeria (Meriye), Granada (Gırnata), Jaén (Ceyyân), Córdoba (Kurtuba), Sevilla (İşbîliye), Huelva (Velbe), Malaga (Mâleka) ve Cadiz (Kâdis) vilâyetlerini içine alan bölgeyi ifade etmektedir (Özdemir 1995).

¹⁶ Doğu İslâm dünyasının (Meşrik) sınırı kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ile Güney Sahrâ, İslâm kaynaklarında Magrib adıyla anılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletleri bulunmaktadır. Mısır'ın batısında yer almasından dolayı bazı kaynaklarda Endülüs de Magrib coğrafyasına dâhil edilmektedir. Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafyacıları, Magrib'i çeşitli bölümlere ayırmışlardır. Bunlar arasında en fazla genel kabul göreni Magrib-i Aksâ (Uzak Magrib), Magrib-i Evsat (Orta Magrib) ve Magrib-i Ednâ (Yakın Magrib) şeklindeki taksimdir. Bölgenin toplam yüzölçümü 6.146.441 km², nüfusu 75 milyon civarındadır. Araplar, Berberîler (Emâzîğ) ve az sayıda zenci asıllılardan meydana gelen nüfusun % 98'i Müslümandır (Harekât 2003).

Ubeydullah Han'a Gelen Oğul Muştusu ve Tefeül ile Ad Verme

Beş gün sonra **Buhârâ'**dan, her şeye muktedir olan Allah Teâlâ'nın, **Ubeydullah Han'a** şerefli/itibarlı bir oğul/şehzade bahşettiği müjdesi geldi. **Hazret-i Mîr Arab'**dan, o kutlu şehzadeye bir isim vermesini rica ettiler. **Mîr Arab**, bu şehzadeye ad koyma ve onu tebrik etme/kutlama için bir mektup yazılmasını bu hakire (Vâsîfî'ye) emrettiler. **Emîr Arab'**ın isteği üzerine kaleme alınan o mektup, şu şekildedir:

هر گوهر بدیع که از معدن معدلت ظاهر و لامع می شود، و هر اختر
رفیع که از افق دولت و سلطنت طالع می گردد، موجب ازدیاد مواد
شوکت و مثمر انسداد قوایم حشمت و رفعت است. المنة لله تعالی و
تقدس که باز تاج دولت بی زوال و افسر حشمت ابدی الاتصال به
دردانه یگانه بحردولت و اقبال مجدداً مرصع گردید [و] سپهر سلطنت
[و کمال به لمعان اختر مسعود فال برج عظمت و جلال مزین شد.]بیت

عمر ابدی باد پدر را و پسر را
بخت ازلی باد هم این را و هم آن را

حقا که از این نوید روح بخش جان فزا، چندان فرح و سرور و ذوق
و حضور روی نمود که فوق آن متصور نباشد. ان شاء الله تعالی که
آن در یگانه نیک اختر با آن گوهر عزیز دیگر در سلك سلطنت و
دولت ابد الدهر مجتمع و منتظم باشد.

بعده معروض می دارد که : در آن وقت که فرزند ارجمند عبدالعزیز
لا زال کأسمه عزیزاً، از ممکن غیب به حیز وجود آمد، از برای
تسمیه او به کلام الله تفأل نموده شد، این کلام بر آمد که هو العزیز
الرحیم تسمیه آن فرزند به عبدالعزیز قرار یافت. و چون این کلام
مشمتمل بر دو نام بود، منهی غیب به گوش رسانید که از عالم غیب
یک فرزند دیگر به ظهور خواهد پیوست که مسمی به آن نام دیگر
گردد. [الحمد] لله که آن نیز میسر گردید. ظل عالی لا یزال باد

Adalet madeninden zahir olan/çıkan ve parlayan her eşsiz ve benzersiz gevher, devlet ve saltanat ufkundan doğan her yüce/yüksek yıldız, şevket/büyüklik yaradılışının artması için haşmet/heybet ve rif'atin/yüceliğin muhkem/sağlam esaslarının semeresidir. ¹⁷ المنة لله تعالى و تقدس ki yine/açıkça yok olmayan devlet tacı ve ebedî olan görkemli efseri/tacı, devlet ve ikbal bahrinin eşi benzeri olmayan inci tanesi ile yeniden süslenmiştir. Saltanat ve kemal feleği, yücelik ve büyüklik burcunun saadetli/kutlu yıldızının şulesiyle bezenmiştir.

Beyit:

عمر ابدی باد پدر را و پسر را

بخت ازلی باد هم این را و هم آن را

Baba ve oğula ebedî/bengi ömürler olsun. Hem buna hem de ona ezeli baht olsun.

Gerçekten de bu insanın içini açan, cana can katan müjdeli haber, (bize) o kadar mutluluk, sevinç, haz ve huzur verdi ki onun hüviyetinin/derecesinin tasviri/tarifi yapılamadı. İnşallah Teâlâ, o saadetli/kutlu yegâne inci, diğer kıymetli gevher ile dünyada ebedî olan saltanat ve devlet ipine dizilerek bir araya getirilsin ve düzenlensin.

Sonra maksadımız/arzumuz şu ki saadetli/kutlu oğlan/şehzade **Abdulazîz**, ismi gibi sonsuza kadar aziz/şerefli olsun¹⁸. Gayb âleminden varlık âlemine/dünyaya geldiği zaman, ona isim vermek için *Kelâmullah'tan/Kur'ân-ı Kerîm'den* tefeül edildi ve “هو العزيز الرحيم” kelamı/sözü¹⁹ çıktı. (Bundan dolayı) o oğlanın/çocuğun adının **Abdülazîz** olmasına karar verildi. Bu kelam/söz, iki isimden oluştuğu için gaybdan haber veren, kulağa: “Gayb âleminden yine başka bir çocuğun doğacağı, diğer ismin ona ad olacağı (işaret edildi)” diye söylendi. Elhamdulillah/Allah'a hamd olsun ki bu da müyesser oldu. Zill-ı âli lâ-yezâl/yüce gölgesi sonsuz olsun.”

¹⁷ Minnet/hamd, sadece her şeyi yoktan var eden, her şeyin sahibi olan ve her türlü kusur ve noksanlıktan münezzeh olan yüce Allah'a mahsustur.

¹⁸ Krş. لا زال كأسمه عزيزاً

¹⁹ Duhan suresi ayet 42'den nakıs iktibas. Meali: “Çünkü O Azîz'dir; bir kimseye azap etmek isterse, kimse O'na engel olamaz, Rahîm'dir; dilediğine şefkat ve merhamet gösterir; buna da kimse engel olamaz.”.

Emîr Arab'ın İnşa Ettirdiği Benzersiz Geriz ve Kale

Türkistân'da müşahede ettiğimiz şaşılın/dikkat çeken işlerden/durumlardan biri de şu şekildeydi: **Emîr Arab, Sabrân**'dan bir ferseng/fersah uzaklıkta iki kârîz/geriz/yer altında açılan su yolu inşa ettirmişti. Bu âlemin kara ve deniz yolcuları, abadanlık/bayındırlık ve mamurlukta insanların meskûn olup yaşadıkları yerlerde, bu iki gerize benzeyenini gösteremediler. O gerizin yapımında iki yüze yakın Hindistanlı köle, aralıksız olarak çalışıyordu. O iki gerizin başında, onun fetih mücevher kutusunun/sandığının beşer tedbirlerinin anahtarlarıyla açılması (yani fethedilmesi) mümkün olmayan bir kale inşa ettirmişti. Ne kadar yetenekli ve başarılı olursa olsun hiçbir vezir ve emirin, onu zapt edip ele geçirmenin zorluklarının gizemini/inceciklerini çözümlemesi, mümkün değildi. Onun başışladığı eşi benzeri olmayan inciye benzeyen mülkün/kalenin, yüksek düşünceli kişilerin değerli fikirleri, seçkin hükümdarların askerlerinin çokluğu ve yapmış oldukları savaş hazırlığıyla ele geçirilmesi mümkün değildi. O, kalenin içinde derinliği iki yüz geze/metreye ulaşan bir kuyu kazdırmıştı. Onun hem arzusu hem de gayreti ve çabası, o kuyunun derinliğinin bahr-i muhite/okyanusa ulaşmasıydı. Bu hakir (yani Vâsıfı), büyük bir küstahlık göstererek **Emîr Arab**'a: "Sizin bu hayalinizi, insanlar imkânsız görüyorlar, hatta onu hayal dairesi içinde addediyorlar." dedim. Benim bu sözüm üzerine **Emîr Arab** güldü ve bana: "**Batı Kayrevân**²⁰'da bir şehir gördüm. O şehrin hükümdarı, orada derinliğinin denizin sathına ulaştığı, ondan fıskıran

²⁰ Kayrevân / Kayruvân adı, Farsça kârîvân / kârbân / kârvân (kervan, kabile) kelimesinin "ordu, ordugâh" anlamını da kazandıktan sonra Arapçalaşmış şeklidir. Şehre bu adın verilmesi, Emevîler'in İfrîkiye valisi Ukbe b. Nâfi' tarafından 50/670 yılında, bölgede yaşayan halkı kontrol etmek ve gerçekleştirilen fetihlerin kalıcılığını sağlamak için ordunun bir hareket ve ikmal üssü olarak kurulması sebebiyledir. Günümüzde tahıl ve hayvan ticareti yapılan, ayrıca halıcılık, el sanatları ve turizm merkezi olan Kayrevân, Tunus Cumhuriyeti'nde ve başşehir Tunus'un yaklaşık 156 km. güneyinde bulunmaktadır. Ukbe b. Nâfi'in ilk önce bir cami ve hükümet konağı yaptırarak başlattığı şehrin kuruluşu çalışmaları, beş yıl içinde tamamlanmış ve buraya Teym, Evs, Hazrec, Ezd, Tenûh, Kinde, Kinâne gibi Arap kabilesi mensupları ile Horâsân'dan gelen göçmenler ve yerli Berberîler iskân edilmiştir. Kayrevân'ın kurulması Müslümanlar için iyi sonuçlar vermiş ve bölgede kontrolün sağlanması yanında Berberîler'in İslâmîyet'i kabul etmelerine yardımcı olmuştur (Özkuyumcu 2002).

suyun bir minarenin boyu kadar yükseldiği ve suyundan dört şehrin istifade edip mamur hâle geldiği bir kuyu kazdırmıştı. Niçin bu kuyu da onun gibi olmasın.

Beyit:

اگر گوئی که بتوانم قدم در نه که بتوانی

و گر گوئی که نتوانم برو بنشین که نتوانی

Eğer sen, yaparım dersen (muakkak bir) adım at, (o zaman) yaparsın. Eğer sen, yapamam dersen (o zaman) git otur, (çünkü) yapamazsın.

Beyit:

به هر کاری که همت بسته گردد

اگر خاری بود گلدسته گردد

(Eğer) her (hangi bir) işe, himmet (kemer) bağlanıp başlanırsa (o zaman) bir diken, gül demetine dönüştürülmüş olur.

Batı Kayrevân'da Açılan Büyük ve Dipsiz Kuyu

O kuyu, yerden suya kadar elli gez/metreydi. Onun derinliği ise yüz elli gez/metre idi. Ondan çok miktarda su, şu şekilde çıkarılıyordu: Büyük bir kova yapmışlardı. O kuyunun bir tarafına bir sarnıç/mahzen yapılmıştı. Bir çift öküzü, o kuyunun yakınına getirip yerleştirdiler. O kovayı (da bir iple) bu öküzlere bağladılar. Kovanın bağlandığı öküzleri, sarnıca/mahzene doğru sürüyorlardı. O öküzler, sarnıcın/mahzenin kenarına gelince kova kuyudan çıkıyor, su da sarnıca/mahzene dökülüyordu. Sonra tekrar aynı şeyi yapıyorlardı.²¹ Daha sonra o kuyuda

²¹ Dipnotta; *Bedâyi'ü'l-vekâyi'* in Özbek Türkçesine çevrilmiş olan ve Özbekistan'da Şarksinaslık Enstitüsü'nde bulunduğu belirtilen nüshada bu kısmın şu şekilde geçtiği belirtilmiştir: "Ulug delv yasap irdiler. Anıñ bile sunı tartar irdiler andın soñ iş kılur irdiler. Su köpligidin iş kılmak müte'azzir bolgandın soñ bir gerdünçe çıkur yasadılar. Anıñ yanıda bir serdâbe saldılar. Bir çift öküzni ol gerdünçeğa bağlap surar irdiler. Öküzler serdâbega yetken hemânâ delv sudın tolup çıkar irdi. Anı töküp bu tarıke bile sunı kurutup kazmak işike meşgûl bolur irdiler. İttifaken ol çâh dom peydâ kıldı ilah."

(çok miktarda) gaz oluştu, (bundan dolayı da) orada çalışmak imkânsız hale geldi.

Mısra:

نتوان رفت در آن چاه که دم پیدا کرد

Gaz oluştuğu için o kuyuya gidilmez.

Kuyuda gaz oluştuğu için çalışmak çok zorlaşmıştı. Oluşan bu gazı gidermek için kuyunun bir tarafından kuyunun dibine kadar küçük bir kanal kazdılar. Akabinde deriden kol şeklinde bir boru dikip o küçük kanalın ağzına yerleştirdiler ve onu böylece sağlamlaştırdılar. Onun ucuna demircilik körüğünü yerleştirdiler ve ona, onunla hava verdiler. Tünel kazma ustaları, işe başladılar. Su bir anda yükseldiğinde suyun altında kalıp boğulmamak için bu ustaların her biri, bacaklarına iki su kabağı bağlayıp çalışmaya öyle devam ettiler. Sen, o korkunç kuyuya kuyruğundan ağzına kadar toprağa gömülmüş bir ejderha dersin. Yahut ona, sanki Allah'ın kudret ferrâşının²² yere/zemine çakmış olduğu **Hazret-i Mîr**'in yüce makam çadırının mihî/kazığı dersin. Ya da onu, Allah'ın lütfunun ahtaçısı²³, yer küresini delip feleğin siyah atının kuyruğuna o Arap şehsüvarının süvarisine nazar değmesin diye bağlamış dersin. Hayır hayır, Zâl-i zemînin/yer Zâl'inin yüzündeki çâh-ı zekandır/çene kuyusudur ki o kadar çok gönül ehlinin/yiğidin gönlünü kuyunun dibine atmış, dersin. O iki gerizin civarında/yanında, onun hasedinden dolayı, hüngür hüngür ağlayan âşıkların gözü gibi (su akıtan) iki çeşme vardı. Tıpkı bir sel gibi coşkun akan gözyaşları ve viran olmuş sinelerindeki yırtık ile yaşamışlardır. Mezkûr **Hâce**, o gerizi vakfetmişti. Bu hakirden bir vakfiye oluşturulması rica edilmişti.

Metin içi çevirisi: "Büyük kova hazırlamışlardı. Onunla suyu çekerlerdi, ondan sonra iş yaparlardı. Suyun çokluğundan iş yapmak zor olduğu için sonra bir gerdünçe çıkar/çıkırık hazırladılar. Onun yanına bir serdâbe/mahzen saldılar. Bir çift öküzü o gerdünçeye bağlayıp çekerlerdi. Öküzler serdâbeye/mahzene erişince adeta kova sudan dolup çıkardı. Onu döküp bu yöntemle suyu kurutup kazma işiyle meşgul olurlardı. Elbirliğiyle o kuyu, damla hâline geldi böylece."

²² Ferrâş; halife ve sultanların yatak ve halılarını seren, çadırlarını kuran kişiye ya da cami, medrese gibi vakıf eserlerinin temizlik işleriyle uğraşan görevliye verilen isimdir (Yazıcı vd 1995).

²³ Hükümdarın atlarıyla meşgul olanlar için kullanılan bu terimin, aslında genel olarak atların sağlığıyla ilgilenen meslek adamları için kullanıldığı düşünülmektedir (Babür 2006: 627).

Oluşturulan vakfiye metni şu şekildedir:

لطایف محامدی که چون زلال سلسال از منابع قلوب ارباب معارف
 بر انهار السنه جاری گردد، مصروف حدایق جناب قدس مالک الملکی
 که به آب حیات روح که از محیط قدرت او قطره ای و از عمّان مکرمت
 او رشحه ای است، احیاء اموات اراضی موات جسد آدم نمود و به کریمه
 و وَنَفَحْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي به آن اشارت نمود. حکیمی که تخم محبت دانه
 گندم را ریاض فردوس برین در زمین دل آدم خاکی ریخت، و فرزندان
 وی را خاکدان غیرا جهت زراعت آن بر انگیخت. قادر قدیمی که
 دهقان صنع پر کمالش مزرعه با فضای چرخ اخضری را به ماء معین
 نیر اعظم، که رشحه ای از قنوات جاریات حکمت است به مقتضای
 إِنَّا زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ^۱ مزین گردانید. مزارع قدرتش
 أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ است و مشارع قنوات رحمتش
 وَفَجَّرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ پادشاهی که سنبله گردون بلکه خرمن چرخ
 نیلگون در کشت عظمت وی کمتر از برگ کاه است و مرغزار
 سپهر خضرا حمل و ثور فلک را که پرورده نعمت اوست محقر چراگاهی.
 قدوسی که اکار مزارع انعامش هر شام دانه های نجوم را از کاهکشان
 جدا کرده بر طبق سپهر ریزد، و مرغ [فلک] آشیان صبح هر وقت
 صبحدم آن را طعمه و قوت خود سازد.

بیت

چنان پهن خوان کرم گسترده
 که سیمرخ در قاف روزی خورد

و وظایف نا معدود و درود نا محدود بر رسولی که هنوز دهقان تقدیر تخم
 هستی کاینات را در زمین وجود نباشیده بود که نهال اقبال او از حریم
 جویبار کُنْتُ نَبِيًّا و آدم بَيْنَ الْمَاءِ و الطَّيْنِ سر کشیده بود. پیغامبری که
 وثیقه ملکیت انسان را به توقیع مَنْ أَحْيَا أَرْضًا مَيْتًا فَهِيَ لَهُ مسجل گردانید
 و کشتزار فاخره لَدُنْيَا مَرْعَةً الْأَخْرَةَ به زلال افصال شریعت بیضا

معمور و مکمل ساخت. صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ

اما بعد بر ضمایر بصایر اُولی الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ مخفی و محبوب نماند که حضرت نبوی علیه التحية و السلام، دنیا را مزرعة آخرت گفته اند که الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ ، یعنی هر کس در مزرعه ای هر چه می کارد از تخم خیر و شر در قیامت که یوم حصاد است، آن بر می دارد

بیت

دهقان سالخورده چه خوش گفت با پسر
کای نور چشم من بجز کشته ندروی

پس به مقتضای مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَزْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَزْثِهِ
وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَزْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ ،
خوش حال آن عالی همتی که از مضمون این آیت حصه ای بر دارد، و
آب جویبار همت عالی نهمت را از زمین شوره زار خبیثه دنیا که
وَالَّذِي حَبَّتْ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا آيتی است در شأن او، صرف کرده به
اراضی طبیه امور اخروی وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ عبارت از
آن می تواند بود

مصراع

این کار دولت است کنون تا کرا رسد

در این وقت همایون و عصر میمون، عالی جناب معالی نصاب رفت
انتساب سعادت اکتساب صاحب الاعظم حاوی قواعد المجد والاکرم
خلاصه الاکارم نقاوه ذوی المکارم نور حدقه الاعالی نور حدیقه المکارم
و المعالی معدن جواهر الکرّم و الاحسان، مخزن نفایس الافضال و
الامتنان المختص بعواطف ملک القویم خواجه نظام الدین سلطان ابراهیم
به این دولت کبری و سعادت عظمی موفق گشته، از سر معنی

مَا عِنْدَكُمْ يَمُدُّ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ وَقِفْ غَرِيدَ، وَ قِفْ مَطْلَقَ غَرْدَانِيدِ

آنچه حق و ملک او بود و در تحت تصرف مالکانه خود داشت تا

زمان این وقف.

Övgülerin ve hamdin sahibi olan Allah'ın lezzetli saf sular gibi lütüfları, maarif erbabının gönül kaynaklarından/pınarlarından dil/lisan nehirlere akar. Bengi suya bile kudret okyanusundan bir katre ve cömertlik ummanından bir damla ile can veren mülkün sahibi Cenab-ı Allah, kendi kudretine işaret eden مِنْ رُوحِي²⁴ ayeti²⁴ fehvasınca işlenmemiş arazilere can verip onları bahçelere dönüştürmüş ve insan cesetlerine/bedenlerine de ruhundan üfleyerek onlara hayat bahşetmiştir. O öyle bir hakîmdir²⁵ ki yüce cennet bahçelerinde, buğday tanesinden oluşan sevgi tohumunu oluşturdu ve Âdem'in gönül tarlasına ekte. Onun çocuklarını ise bu dünyada tarım için görevlendirdi. Kâdir-i mutlak olan Allah ki kemal dolu/çok yetenekli çiftçisini yaratışı ile bu mavi gökyüzüne benzeyen tarlayı hikmet kanallarından akan neyyir-i a'zam/güneş gibi parlak ve saf su damlalarıyla sulayarak canlandırıp yeniledi ve gönül açan bahçeye çevirdi. Aynı şekilde اِنَّا رَبِّنَا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِرَبِّئَةِ الْكُوَاكِبِ²⁶ ayeti²⁶ mucibince mavi renkli feleği, cennet bahçelerinde bulunan reyhana benzeyen yıldızlarla donattı. Onun kudret tarlalarının ekicisi/çiftçisi تَزْرَعُونَهُ اَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ²⁷ ayeti²⁷ gereği odur. وَفَجَّرْنَا فِيهَا مِنْ²⁸ ayeti²⁸ fehvasınca onun rahmet kanallarının/nehirlerinin olukları akmaktadır. O öyle bir padişahdır ki gökyüzünün belki mavi renkli felek harmanının başakları, onun büyük ekininin karşısında bir saman çöpünden/yaprağından daha aşağıdır. Bu yeşil/mavi felek çimeni, feleğin **Hamel** ve **Sevr**'ini, Onun nimetiyle beslemiş çok küçük bir otlaktır. O öyle bir kuddüstür²⁹ ki onun nimet olarak verdiği tarlaları ekenler, her akşam yıldız tanelerini kehkeşandan ayırıp felek tabağına döker, yuvası felekte olan kuş da her sabah onu kendisine sabah yemi yapardı.

²⁴ Hicr suresi ayet 29'dan nakıs iktibas. Meali: "...Ruhumdan üfleyince..."

²⁵ Bütün nesnelere ve olayları en üstün ilimle bilen, bütün tabiat nesnelere âhenkli, sağlam ve sanatkârane yaratıp sürdüren (Topaloğlu 1997).

²⁶ Saffât suresi ayet 6. Meali: "Biz yakın gökyüzünü yıldızlarla bezeyip süsledik."

²⁷ Vâkı'a suresi ayet 64. Meali: "Onları bitiren siz misiniz, yoksa Biz miyiz?"

²⁸ Yâsîn suresi ayet 34'ten nakıs iktibas. Meali: "...Oralarda pınarlar fışkırtıyoruz."

²⁹ Kuddûs: Her türlü eksiklik ve kusurdan münezze olma (Topaloğlu 2002).

Beyit:

چنان بهن خوان کرم گسترده

که سیمرخ در قاف روزی خورد

Onun cömertlik sofrası öyle geniştir ki Kâf dağında bulunan Sîmurg, ondan rızkını yedi.

Sayırsız görevler ve sınırsız övgüler, Hazret-i Resul'e olsun ki henüz kader çiftçisi, kâinattaki vücut/varlık tohumunu varlık yeryüzüne saçmamıştı ki onun ikbal fidanı الطَّيْنِ وَالْمَاءِ وَ النَّبِيَّ وَأَدَمُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالطَّيْنِ hadisine³⁰ istinaden yükselmişti. O öyle bir peygamber ki insanın mülkiyet/mülk sahibi olma vesikasını مَنْ أَحْيَا أَرْضًا مَيْتًا فَهِيَ لَهُ hadisi³¹ hükmünce kendi adına tescilledi. الدُّنْيَا مَرْزَعَةُ الْآخِرَةِ hadisinin³² övgü tarlasını, şeriatın faziletli saf suyu ile abat kıldı ve mükemmel yaptı. صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ³³

Bundan sonra أولي الأيدي والأبصار ayeti³⁴ hükmünce, basiretli (kimselerin) gönüllerine, Hazret-i Peygamber (sav); الدُّنْيَا مَرْزَعَةُ الْآخِرَةِ hadisinde dünyaya, ahiretin tarlasıdır, yani her kim (bu dünyada) bir tarlaya hayır ve şer tohumundan hangisini ekerse hasat günü olan ahirette iyilik ve kötülük olarak onu biçeceği, gizli ve örtülü değildir, demiştir.

Beyit:

دهقان سالخورده چه خوش گفت با پسر

کای نور چشم من بجز کشته ندروی

Yaşlı çiftçi, oğluna ne güzel söyledi: "Ey nuruaynım/gözümün nuru! Sen, ektiğinden başka bir şey biçemezsin.

Yalnız مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِيهَا مِنْ نَصِيبٍ ayetinin³⁵ fehvası gereğince bu ayetin anlamından bir ders çıkaran o yüce himmetli kişiye ne mutlu. Aşırı himmet ve gayret nehrinin

³⁰ Âdem henüz su ile çamur arasındayken ben peygamberdim.

³¹ Kim ölmüş olan arzı/yeri diriltirse, o arz onundur.

³² Dünya, ahiretin tarlasıdır.

³³ (Allah (cc), Hz. Peygamber'e) salat ve selam etsin.

³⁴ Sad suresi ayet 45'ten nakıs iktibas. Meali: "...Güç ve basiret sahibi...".

³⁵ Şûrâ suresi ayet 20. Meali: "Kim âhiret mükâfatını isterse Biz onun mükâfatını kat kat artırırız. Kim de sırf dünya nimetlerini isterse ona da istediklerinden bir kısmını veririz. Fakat o, âhiret nimetlerinden hiçbir pay alamayacaktır."

suyunu وَالَّذِي خَبَتْ لَا يُخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا³⁶ ayeti gereğince dünyanın kötü çorak arazisinde kullanarak uhrevî işlerin temiz arazisini وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ³⁷ ayeti hükümünce oluşturur.

Mısra:

این کار دولت است کنون تا کرا رسد

Bu devlet işidir, şimdi kime ulaşırsa/nasip olursa.

Bu kutlu zaman ve bereketli asırda, alicenap, yüce dereceli, yüce soylu, kutluluk iyisi, azamet sahibi, şan ve şerefın tüm niteliklerini bünyesinde barındıran, izzet ve keremin en saf hali, özü, üstün değerlerin gözbebeği, bu değerler bahçesinin ışıltısı, ihsan, itibar ve haysiyetin madeni, en güzel erdemlerin hazinesi, şefkat ve sevecenlik konusunda hassas **Hâce Nizâmüddîn Sultan İbrâhîm** bu büyük devlete ve yüce saadete erişti. مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ³⁸ ayetinin sırrına vakıf oldu. Kendi hakkı ve mülkiyetini mutlak bir şekilde vakfetti. Kendi tasarrufu ve mülkiyeti olanları, vakıf süresi boyunca kendi mülkiyetinde tuttu.

Bu gerizin suyundan bir çehâr-bağ³⁹ yapmıştı. Onu da vakfetti. O çehâr-bağın vakfiye hutbesi de şu şekildedir:

سپاس بی حد و ستایش بی عدد صناعی را سزد
 که چهار باغ فسیح الفضاى فلك نیلوفری را به گل
 و ریاحین کواکب درخشان و ازهار همیشه
 بهار ثوابت نور افشان پرداخت، و چمن مسدس
 عالم سفلی را به گل رخسار و سرو قامت خوش
 رفتار اولاد آدم، رشک فردوس برین و غیرت
 حور العین ساخت. قادری که هر بامداد باغبان

³⁶ A'râf suresi ayet 58'den nakıs iktibas. Meali: "...Çorak topraktan ise, cılız ve faydasız bitkiden başka bir şey çıkmaz...".

³⁷ A'râf suresi ayet 58'den nakıs iktibas. Meali: "Bereketli toprakta biten bitki, Rabbinin izniyle güzelce büyür ve bol ürün verir...".

³⁸ Nahl suresi ayet 96'dan nakıs iktibas. Meali: "Çünkü sizin sahip olduğunuz şeyler tükenir gider, fakat Allah katındakiler hiç tükenmez...".

³⁹ "Dört bağ/bahçe" anlamına gelen bu kelime, genellikle ortasında bir havuz bulunan ve patikalarla dört bölüme ayrılan bahçeleri belirtmek için kullanılmıştır (Babür 2006: 149).

صنع پر کمالش گلہای شکفتہ ثوابت و سیار را از
 گلبن فیروزہ فام گلشن اخضری بر چیدہ، در چادر
 شب کافوری صبح صادق می ریزد. و نسیم صبحدم
 اوراق ازہار شکوفہ بوستان نیلوفری را بر فرق
 معاشران عالم خاک می بیزد. و درود نا محدود بر
 رسولی کہ فلک اخضری غنچہ نیلوفری است از
 گلستان عزت و کمال او، و مہر انور گل صد برگی
 است از بوستان عظمت و جلال او. صلی اللہ علیہ
 و علی آلہ و صحبہ و سلم تسلیماً کثیراً کثیراً و
 صلی علی جمیع الانبیاء و المرسلین

Sonsuz övgü ve sınırsız hamd/şükür; lacivert/mavi renkli feleğin geniş çârbâğını parlak yıldızlara benzeyen gül ve reyhanlarla ve ışık saçan sabit yıldızlara benzeyen hemîşe-behârlarla/kadife çiçekleriyle süsleyen/aydınlatan Allah'a olsun. Âlem-i süflînin/dünyanın çemen-i müseddesini gül yüzlü, servi boylu ve güzel davranışlı insanoğlu ile süsledi. (Böylece) yüksek/yüce cenneti kıskandırdı ve cennet hurisini/kızını çekemez kıldı. Allah öyle kudret sahibidir ki her sabah kendi kudret sanatının yetkinliğine sahip olan bahçıvan, sabit ve gezici yıldızlara benzeyen açılmış gülleri, mavi renkli (gökyüzü) bahçesinin firuze renkli fidanından toplar, fecr-i sadıkın aydınlığında tan ağartısını döker. Seher yeli, nilüfer renkli/lacivert gül bahçesinin çiçeklerinin yapraklarını, (bu) dünyada yaşayanların başına saçar. Sonsuz dualar, mavi felek, onun izzet ve kemalinin gül bahçesinde yetişmiş bir lacivert gonca; parlak güneş, onun azamet ve celal bostanında yetişen bir gül-i sad-berg olan Allah'ın resulüne olsun. Allah'ın salat ve selamı, onun (Hz. Peygamber'in), âlinin (ailisinin) ve ashabının üzerine çok çok olsun. Allah'ın salat ve selamı, bütün nebilerin ve resullerine üzerine olsun.

Bu mektup da adı geçen Hâce'nin isteği üzerine yazılmıştır.

چون همواره از گلشن چرخ نیلگون برای ارباب وفا گل نومیدی
 می شکفتند، و از گلگشت چمن دهر بوقلمون ہمیشہ خار محنت در
 پای دل اهل صفا می شکند.

بیت

از گلشن فیروزه چرخم چه گشاید
مرغ دل محنت زدگان را قفس ست این

پس همان بهتر که مرد عاقل غنچه وار سر به گریبان نا مرادی فرو
برد، و به تماشای سرابوستان روضه دل که لاله زار عالم جان است
مشغول باشد. غرض آن که بعد از تشریف بردن آن جناب به ساعتی
در گلستان صبران تازه گلی شکفت، که از نکبت آن دماغ آشفته اسیران
خارستان [محنت] مخبط گردیده، اگر عنایت نموده مانند نسیم جانفزای
صبحدمی بر بوستان دوستان عبور نمایند، از کمال لطف و احسان
ایشان غریب و بدیع نخواهد بود

Sürekli mavi renkli felek gül bahçesinde vefa ehli için ümitsizlik
gülü açar ve daima rengârenk dehr çimeninde yapılan gezintide
mihnet dikenini gönül ehlinin ayağına batar.

Beyit:

از گلشن فیروزه چرخم چه گشاید
مرغ دل محنت زدگان را قفس ست این

Şu firuze renkli feleğin gül bahçesi hakkında ne bilirsiniz. Dertli
insanların gönül kuşu için bir kafestir.

Akıl sahibi insanların en iyisi, gonca gibi başını
muratsızlık/mutsuzluk yakasına sokan, kendi gönül bahçesindeki
bostan evinden dünyanın lale bahçesini seyretmekle meşgul
olandır. Amaç o ki o Cenâb, teşrif ettikten bir saat sonra **Sabrân** gül
bahçesinde öyle taze bir çiçek açtı ki onun güzel kokusundan
mihnet dikenliğinin esirlerinin aşüfte dimağı perişan olmuştu. Eğer
inayet gösterip cana can katan seher yeli gibi dostların gül
bahçesinden geçerse onların lütuf ve ihsanının kemalinden başka
garip ve güzel bir şey olmayacaktır.

II

Bu çalışmaya konu olan ikinci bölüm, “در ذکر فضایل و کمالات مولانا صبحی که / Fazilet / نور صبح فضیلت از جبین او می تافت و مجلس افاضل او زیب و زینت می یافت
sabahının nuru altında parlayan, faziletlilerin meclisini erdemleriyle

süsleyen Mevlânâ Subhî'nin erdemleri ve olgunlukları hakkında" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde önce **Muzafferüddîn Sultan Muhammed Bahâdır Han**'ın, Şarâb-hâne yaylasında tertip ettiği şiir meclisi hakkında bilgi verilmiş, o mecliste okunan bir şiir katılımcılar tarafından beğenilince tekrar okunması istenmiş, bunun üzerine okunan bu beytin şairinin kim olduğunu soran sultana Vâsîfî, şairin **Mevlânâ Subhî-i Evbehî** olduğunu söylemiş ve onun başka beyitlerinden de örnekler vermiştir. Daha sonra Mevlânâ Subhî'nin Mevlânâ Hayyâtî ve Mevlânâ Reyhânî ile birlikte hac farızasını ifa etmek için çıktıkları yolculuk, bu yolculuk sırasında başlarından geçenler ve geri dönüşlerinin anlatıldığı bir hikâyeye yer verilmiştir. Bu bölümün tercümesi şu şekildedir (bak. Vâsîfî 1350: 294-304):

Sultan Muhammed Bahâdır Han'ın Meclisi

933/1526-1527 tarihinde âlî-hazret/saygıdeğerliliği yüksek, övünülecek haslet ve yüceliklere sahip, en büyük sultan, Arap ve Acem meliklerinin önderi, saltanat nurlarının mazharı, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, bütün mazlumların sığınağı, وَالْإِحْسَانِ بِالْعَدْلِ وَالأَخْسَانِ ayeti⁴⁰ mucibince adalet ve cömertliğin mercii, sultan oğlu sultan diye adlandırılmış **Muzafferüddîn Sultan Muhammed Bahâdır Han**⁴¹ (Allah mülkünü daim eylesin⁴²), **Beledî**⁴³ **Perek (?)** [بلدی پرك] yaylası'ndan Dâru's-saltana/saltanatın merkezi olan **Taşkend**⁴⁴'e dönmüştü. **Şarâb-**

⁴⁰ Nahl suresi ayet 90'dan nakıs iktibas. Meali: "Hiç şüphe yok ki, Allah (indirdiği bu kitapta) insanlara adaletli davranmayı, onları affedip iyilik yapmayı...".

⁴¹ Şeybânî Han'ın ikinci oğlu olup, babasının vefatından sonra tahta geçmiştir.

⁴² كَرَشَ. خَلَدَ مَلِكًا.

⁴³ "Bu kelime; "beldeî" şeklinde de düşünülebilir.

⁴⁴ Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Siriderya'nın (Seyhun) sağ kollarından Çirçik suyu tarafından sulanan vahada kurulan ve bugün Özbekistan'ın başkenti olan Taşkend'in tarihi, M.Ö. II. binyıllarına kadar iner. Şehrin yer aldığı bölgenin en eski adı Çâç olup Çin kaynaklarında Çö-çi, Çö-şi veya Şi olarak geçmektedir. Bu isimler, şehrin şimdiki adı gibi taş manasıyla irtibatlıdır. Çâç, Arap kaynaklarında Şâş biçiminde bölgenin ve şehrin adı olarak geçmektedir. İslâm coğrafyacıları bölgenin adını Şâş, merkezininkini Binkes diye belirtmişlerdir. X. yüzyıla ait *Hudûdü'l-âlem* adlı eserde Şâş için: "Büyük, verimli bir bölge olup halkı cengâver ve zengindir. Burada yapılan ok ve yaylar meşhurdur. Şâş'ın başşehri olan Binkes çok gelişmiştir ve hükümdarın sarayı

hâne bölgesinde şair ve âlimlerin ekseriyeti, kutlu sultana eşlik ediyordu. O Hazret'in/Sultan'ın âdeti olduğu üzere (mecliste) **şîrîn**/güzel beyitler okunuyor ve **rengîn**/hoş hikâyeler anlatılıyordu. Bir kişi, şu beyti terennüm etti:

بود در دعوی ابرویت مه نو تیز و تند

دید چون خورشید رویت کرد خود را گرد و غند

Yeni ay/hilal, senin kaşınla acımasız bir mücadele içindeydi. Güneş, senin yüzünü görünce kendine çeki düzen verdi.

(Mecliste bulunan) süvarilerden bir kısmı, o hânendeye/şarkı söyleyene yöneldiler ve ondan beyti, tekrar okumasını/icra etmesini rica ettiler. Bunun üzerine **Sultan Muhammed Bahâdır Han**, mecliste bulunanlara: “Hepimizi derinden etkileyen ve hayret girdabına girdiren bu beyit, kimindir?” diye sordu. Sultan tarafından sorulan bu soru üzerine, bu fakir (yani Vâsîfî), o Hazret’e: “Bu matlaım sahibi, **Mevlânâ Subhî-i Evbehî**⁴⁵’dir. Hatta şu matla beyti de onundur:

جبه بر پنبه ای دارم من از فضل اله

اوبهی را در میان پنبه می دارد نگاه

Allah’ın lütfuyla (sırtımda) pamuklu bir cübbeye sahibim. Evbehî’yi pamuğun ortasında muhafaza ediyor.

Aynı şekilde şu matla beyti de onundur:

نسبت چشمت به نرگس کردم و شرمنده ام

از خجالت همچون نرگس سر به پیش افکنده ام

Senin gözünü, nergisle kıyasladım, (bu kıyas sebebiyle) utanmışım. (Bu) utanmadan (dolayı) nergis gibi başımı öne eğdim.

(Yukarıda zikredilen şîirin), Çehârgâh makamıyla çok güzel ve hoş bir şekilde bestelendiğini, Horâsânlı bestekârlar kabul etmişlerdir. O

buradadır.” denilmektedir. Taşkent adının XI. yüzyıldan itibaren kullanıldığı anlaşılmaktadır (bak. Muhammedcanov 2011).

⁴⁵ Evbe nahiyesi civarında Çeşme-i kûyân’da yaşamıştır. Alî Şîr Nevâyî, onun kendisiyle Mevlânâ Muhammed-i Bedahşî vasıtasıyla tanıştığını ifade etmiştir. Şiirleri insanın gönlünü cezbedecek güzellik ve tada sahiptir (Nevâyî 2001: I/99, II/417; Alî Şîr Nevâî 1323: 74, 249).

Hazret: “Şeyh Şebüsteri⁴⁶, Mevlânâ Subhî'nin gerek dostluğunun hüviyeti gerekse meclisi varlığıyla süslemesi hasebiyle Horâsân'da bir eşi ve benzerinin olmadığını belirterek ondan çokça bahsetmiş ve onun sahip olduğu çeşitli niteliklere değinmiştir.” dedikten sonra onunla ilgili şunları ifade etmiştir: “Sizin mülazımlarınızı, hiçbir söze mahal bırakmadan onun sahip olduğu hasletlerle bir araya getirin/donatın. Onunla ilgili anlatılan olaylardan ve hikâyelerinden bir an olsun uzak kalmasınlar.”

Mevlânâ Subhî'nin Hac Yolculuğu⁴⁷

وَأَذِّنْ فِي اللَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ayeti⁴⁸ gereğince ve وَادِّعْ فِي رِجَالِكَ رِجَالًا بِأَلْحَجِّ يَأْتُونَكَ رِجَالًا ayeti⁴⁹ hükmünce hac farızasını yerine getirmeye kararlıyım. Tesadüfen, ezeli hayyatın/terzinin, fazilet hilatını onun boyu posu için diktiği Mevlânâ Hayyâtî ve ilim bahçelerini, nefeslerinin hoş ve güzel kokularıyla kokulandırdığı Mevlânâ Reyhânî ile bir görüşme gerçekleşmişti. Onları bu konuda, kendimden daha azimli ve kararlı gördüm. Bunun üzerine, üçümüz birlikte kişiyi gerçek/doğru dine ulaştırın delalete ve doğru delilin gösterdiği hidayete yöneldik.

Şîrvân Şehri: Şîrvân Hükümdarının Meclisi ve Taltifi

Menzil ve merhaleleri aşarak Şîrvân'a ulaştık. Şîrvân'ın hükümdarı, çok fazilet ve kemal ehli, sonsuz güzellik ve cemal sahibi bir padişahı. Ancak onun şair ve âlimlerle görüşmesi nadir ve sınırlı idi. O, şâir ve âlimlerle iyi bir dostluk kurmuş, ancak bunların dışındakilerle arasında

⁴⁶ Eserlerinden daha çok *Gülşen-i Râz* ile tanınan Şeyh Sa'düddîn Mahmûd bin Kerîmüddîn hakkında bilinenler; kendisinin Tebrîz yakınlarındaki Şebüster (ya da Çebüster) kasabasında doğduğu ve aynı yerde 720/1320 yılında ölmüş olduğundan ibarettir. Mahmûd-ı Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz*, *Sa'âdet-nâme* ve onun olup olmadığı şüpheli olan *Kenzü'l-hakâ'ik* adlı mesnevilerinin dışında yine aynı şekilde kaleme alınan *Hakke'l-yakîn fi-Ma'rîfeti'l-âlemîn* adlı eseri ile *Risâle-i Şâhid*'i vardır (Ateş 1968: 215-218).

⁴⁷ Bu hikâye Mevlânâ Subhî tarafından anlatılmıştır.

⁴⁸ Âl-i İmrân suresi, ayet 97'den nakıs iktibas. Meali: "...Gücü yeten kimselerin, Allah için Kâbe'yi ziyaret edip haccetmeleri bir görevdir...".

⁴⁹ Hacc suresi, ayet 27'den nakıs iktibas. Meali: "İnsanları haccetmek üzere çağır, yaya olarak veya dere tepe aşip gelen yorgun argın binitler üzerinde sana gelsinler..".

bir ülfet/samimiyet oluşturmamıştı. Bu niteliğe sahip **Şîrvân** hükümdarının sarayına gittik. Sarayın hâciblerinden/kapıcılarından biri, saraydan dışarı çıktı ve bize: “Siz kimsiniz ve nereden geliyorsunuz?” diye sordu. Biz de ona: “**Horâsân**’dan geliyoruz ve Hac farizasını yerine getirmek için **Hicâz**’a gidiyoruz.” diye cevap verdikten sonra isimlerimizi söyledik. Hâcib, bizim verdiğimiz bu cevap üzerine yeniden saraya döndü. Bir müddet sonra saraydan tekrar çıkıp yanımıza geldi ve bize şöyle bir bakıp süzdü. Bizim aramızda/içimizde **Mevlânâ Hayyâtî**, özellikle güçlü cüsseli, uzun boylu ve hoş sohbet biri olmasıyla dikkat çekiyordu. Hâcib, onu kolundan tutup hareme/sarayın içine götürdü. Uzun zaman geçti, ancak saraydan dışarı hiç kimse çıkmadı. O an hatırıma bir kıt’a geldi. Onu yazıp bir kişi ile sultanın huzuruna gönderdim. O kıt’a şu şekildeydi:

ما سه کس آمدیم بر در شاه
هر یکی را ز فضل پیرایه

چه سبب بود این نمی دانیم
کان یکی کبر گشت و ما خایه

Biz üç kişi (olarak) sultanın eşiğine geldik. (Bu üç kişinin) her birisi (çeşitli) fazilet(ler)le donatılmış (bir) süstü.

Sebebini bilmiyorum, ancak onlardan biri penis (erkeklik organı), biz de (kalan ikimiz) haya (yani iki erlik bezi/yumurta) olduk.

Mevlânâ Subhî’nin kendisine gönderdiği bu kıt’ayı okuyan sultan, kıt’aya çok gülmüş. Akabinde bizi huzuruna çağırdı. Bize hürmet gösterip birçok izzet ve ikramda bulundu. Meclisin sonunda bizim her birimize, yüz tenge⁵⁰ lütufta bulundu. Daha sonra bize: “Sizin gönlü cezbeden ve hoşnut kılan sohbetinizi çok sevdim ve ona hayran olduk. Siz, hac farizasını yerine getirmek için yola çıktınız, bizim meclisimize geldiniz ve ona iştirak ettiniz. Ancak bizim meclisimiz, ekseriyetle eğlenceyi ve dinin yasakladığı şeyleri içermektedir. Bu nasıl bir iştir?” diye sordu. Sorulan bu soru üzerine hatırıma şu rubai geldi:

⁵⁰ Yaklaşık 76 centime kıymetinde olan gümüş sikke (Babur 2006: 722).

راهی است ز کعبه تا به مقصد پیوست

از جانب میخانه رهی دیگر هست

لیکن ره میخانه ز آبادانی

راهی است که کاسه می توان داد به دست

(Bu) Ka'be'den maksuda devam eden/giden bir yoldur. Meyhane tarafından başka bir yol (daha) vardır. Ancak meyhane yolu, ele kâsenin verilebildiği mamur bir yoldur.

Sadece bu rubaiyi okumak, mecliste (ayrı bir) hâlet ve güzellik oluştururken padişaha da (hoş bir) keyfiyet verdi. Oluşan bu durum üzerine sultan, bize: “Meclise farklı bir zevk ve güzellik katan (hoş) bir sohbette bulundunuz, îş ü işretin (bütün) şartlarını bu meclise taşıdınız.” dedi. O gece o sultan, bizim her birimize bin tenge ihsan etti.

Şîrvân'dan Ayrılma ve Güzergâhtaki Bir Meyhanede Eğlenme

Şîrvân'dan ayrılıp yola çıktık. Yolumuz, yol üstünde bulunan bir meyhaneye düştü. O meyhaneye girdik. Orada, aralıksız on gün kaldık. Meyhanenin kapısından (tam) dışarı çıktığımızda, bizim destarlarımızı şarap rehininden kurtarıp bize getiren bir dostla karşılaştık. O, bize şu beyti okudu:

ز راه میکده یاران عنان بگردانید

چرا که حافظ از این راه رفت و مفلس شد

Uygun davranan/davranışında ölçülü olan dostlar, meyhane yolundan döndüler. Çünkü hâfiz, bu yoldan gitti ve iflas etti.

Mevlânâ Subhî ve Arkadaşlarının Kurguladığı Oyun

Birbirimize şöyle söyledik: “Dostlar! İnsanı şaşkına çevirecek bir kabahat/çirkin bir durum gerçekleşmişti. Malımızın tamamını kaybetmiştik. Ancak padişahın başkasına umut bağlamanın uygun olmadığını da biliyorduk. Bundan dolayı biz, “Ne yapabiliriz?” diye düşünmeye başladık. Akabinde ben fakir (yani Mevlânâ Subhî): “Aklıma gizemi barındıran tuhaf bir fikir geldi.” dedim. O fikir şu şekildeydi: **Mevlânâ Reyhânî**, ölüme çok yakındır, yani sekerat hâlidir. Onun yaşadığı gün, meydana gelen fırtınanın (oluşturmuş olduğu) tozdan

dolayı yakalandığı hastalık çok ağırlaşmıştır. Biz ise onu geçirdiği sekte⁵¹/felç sebebiyle öldürürüz/sanki o ölmüş gibi yaparız. Matem ateşinin alevlerini yükseltiriz yani onun bu durumunu/ölümünü çok abartırız. (Daha sonra bu) haber sultana ulaşır. Bu haberi alan sultan, onun kefen ve tedfin masrafı için bir şeyler gönderir, sonra biz onu tekrar canlandırırız. Takdir vuku bulur. **Mevlânâ Reyhânî**, uyusuk hale gelir ve hareketsizleşir. Mevlânâ Reyhânî'nin içerisinde bulunduğu bu durum, öyle bir dereceye ulaşır ki biz, acaba Hak vaki mi oldu/öldü mü diye tereddüde düşeriz. (Bu arada) **Mevlânâ Subhî**: “Ben ve **Mevlânâ Hayyâtî** (kendimizi bu durumdan çok etkilendiğini göstermek için), kendi gömleğimizin yenini ezilmiş/öğütülmüş soğanlarla doldurup burnumuza doğru öyle bir çekeriz ki gözümüzün kâseleri, tıpkı kan dolu kadehe dönüşür.” dedi. **Mevlânâ Reyhânî**'nin sekte/felç geçirdiği haberi, bütün şehre yayıldı. Şehre yayılan bu haberi duyan bütün halk, (Mevlânâ Reyhânî'nin bulunduğu yere doğru) akın etti (ve orada toplandı). Bu haber, sultana (kadar) ulaştı. Bu haberi alan sultan: “Çok yazık! **Mevlânâ Reyhânî** çok hoş bir dost ve güzel bir arkadaştı.” dedi. (Bu arada) sultanın veziri geldi. **Mevlâna Reyhânî**'nin kefenlenmesi için bin tenge getirdi. Ben (orada bulunanlara); “Bizim vilayetimizdeki âdete göre mevta, bizzat kendi dostları tarafından yıkanmalıdır.” dedim. Evde bulunanları dışarı çıkartarak evi insanlardan boşalttık. **Mevlânâ Reyhânî**'nin başucuna oturduk. Yumruğumla onun burnuna vurunca tıpkı bir çeşme gibi burnundan kan aktı. **Mevlânâ Reyhânî**, (birden) kalktı ve oturdu. Şehre, **Mevlânâ Reyhânî**'nin dirildiği/canlandığı haberi yayıldı. Padişahın naiplerinin tamamı geldi ve şaşılacak bir kalabalık oluştu. **Mevlânâ Reyhânî**'yi getirmeleri için sultan, kendi tahtirevanını gönderdi. Onu, padişahın huzuruna getirdiler. Sultan, **Mevlânâ Reyhânî**'ye: “Ey **Reyhânî**! Sen öbür dünyadan geliyorsun. Benim babamdan ne haber getirdin?” dedi. **Mevlânâ Reyhânî**, sultana: “Ey sultanım! Beni mazur görünüz. Ben cehenneme gitmediğim için babanızı görmedim.” deyince sultan güldü ve ona ifade edilemeyecek oranda lütuf ve ihşanda bulundu. Birkaç gün sonra sultandan izin istedik ve **Hicaz**'a gitmek için yola çıktık.

⁵¹ “Sekte” kelimesi, kalp krizi anlamına da gelmektedir.

Şemâhî Şehri ve Orada Yaşanan İlginç Bir Macera

Şemâhî⁵², ye ulaştık. Şehir/kale kapısında salınarak yürüyen bir genç gördük. (O an) şu ses, gayb âleminin meleğinden/Cebrâil'den can kulağımıza ulaşıyordu:

زیر پا دامن کشان زلف دوتای او ببین

زیر پا افتاده چندین سر به پای او ببین

Onun kıvrım büklüm olan saçının, ayakaltında etek gibi dolaştığını gör. Ayağının altına birkaç tane baş düşmüş olana bak.

Dostlara şöyle söyledim:

سوی کعبه چه روم جانب بطحا چه کنم

یار اینجاست من دلشده آنجا چه کنم

Ka'be'ye doğru niye gideyim? Bathâ⁵³ tarafında ne yapayım? Yâr/dost, buradadır. Ben gönlü yaralı orada ne yapayım?

Hasılıkelam, dostlarla vedalaştım. O gencin evine doğru gittim. Onun evinin yanında bir mescit vardı. Orada itikâfa çekildim. Akşam namazı vakti olduğu için bir grup cemaat, mescide geldi. Akşam namazını kılmak için mescide gelenler, namazı cemaatle eda ettiler. Oluşan bu cemaat, namazdan sonra dağıldı. Bir kişi yanıma geldi ve bana: "Hâce, sizi huzuruna çağırıyor." dedi. Onun bu daveti üzerine ben de ona: "Ey aziz! Beni Yaradan'ın evinden alıp niçin yaratılan birinin evine götürüyorsun. Bana, niçin gedaların/dilencilerin nazarından/gözünden bakıyorsun?"⁵⁴ dedim. O kişi, benim kendisine vermiş olduğum bu cevap üzerine dönüp gitti. Ancak benim kendisine vermiş olduğum cevap üzerine giden o kişi, bir müddet sonra elinde bir kandil ile mescide tekrar geldi. Hemen onun arkasından hoş sohbet ve iyi giyimli bir kimse daha yanıma yaklaştı. Bana hürmet edip tazimde bulunan bu kişi, gerek saygı gösterme gerekse ağırlama kurallarının tamamını, eksiksiz olarak yerine getirdi. Daha sonra köleler ve hizmetçiler benim önüme büyük bir sofraya serdiler ve onun üzerine bir sini koydular. Daha önce içine yemek konularak hazırlanmış olan tabakları da getirip benim önüme bıraktılar.

⁵² Şîrvân şahının oturduğu yere bir ferseng uzaklıkta bir şehir olup Dârû's-saltana olarak anılmaktadır.

⁵³ Mekke ile Mînâ arasında bulunan bir yerleşim yeri.

⁵⁴ "Beni, niçin bir düşkün gibi görüyorsun." anlamında kullanılmıştır.

Bu arada Hâce, bana çeşitli sorular sorarak benim kim olduğumu anlamaya çalıştı. Bu sorgulamanın neticesinde Hâce, özellikle benim kendisine vermiş olduğum cevaplardan hareketle benim asla hiç kimseye benzemediğim ve farklı bir hüviyete sahip olduğum hükmüne ulaştı. Yemekten sonra gönlün, kaşının mihrabında namazda olduğu, hüznünlü gönlümün de huzurunda niyaz secdesinde bulunduğu o gencin, mescidin kapısından içeri girdiğini gördüm. O, babasının yanına gelip onun kulağına eğildi ve ona hafif bir sesle bir şeyler söyledi. O Hâce, o genç tarafından kendisine söylenen o sözler üzerine, memnun olup çok sevindi ve “Hüznümüzü gideren Allah’a hamd olsun⁵⁵.” dedi. Daha sonra elimi öpmek için tuttu ve bana: “Ey aziz! Bu oğlandan daha kabiliyetli ve kıymetli bir çocuğum daha var. Ancak o, uzun zamandır yatalak bir hastadır. Biz, artık ondan ümidi kesmiştik. Şimdi bu (çocuk), o kardeşinden: ‘Kardeşim terledi ve sıtma illeti ondan izale oldu.’ şeklinde müjdeli ve çok sevindirici bir haber getirdi. Ben bu bağışın/ihsanın, mülazımların kutlu kudümlerinin bereketinden kaynaklandığına inanıyorum. Ne olur, şu üzüntülü/sıkıntılı bendenizin evine teşrif etseniz. Böylece bu kulunuzun övünme ve iftihar başını, izzet feleğinin zirvesine ulaştırırsanız.” dedi. Onun bu davetine icabet ettim. Beni misafirhaneye götürdüler ve bana çok hürmet edip saygı gösterdiler. Sabahleyin Hâce, benim yanıma geldi ve bana: “Benim acil bir işim çıktı. Filan köye gitmem gerekiyor.” dedikten sonra kendi oğluna: “Ey **Şâh Kâsım!** Dervişlere hizmet etmeyi, ganimet bil. Onlara gerekli saygıyı göster.” dedi ve şu beyti okudu:

روضه خلدبرین صحبت درویشان است

مایه محتشمی خدمت درویشان است

Dervişlerin sohbeti, cennet bahçesi (gibi)dir. Dervişlerin hizmeti, ihtişamlı (bir) mayadır/cevherdir.

Hâce, oğlunu sıkı sıkı tembihledikten sonra gitti. **Mevlânâ Subhî** şöyle anlatmaya devam etti: Hâce gittikten sonra ben ve o oğlan, misafirhanede gönlün arzu ettiği şekilde oturduk ve birbirimize sarıldık. O genç bana: “Ey efendim! İnayet edip söyleyebilir misiniz, acaba siz hangi dervişlerseniz, hangi silsileden geliyorsunuz, bağlılığınız

⁵⁵ كرس. الخُذَالله الذی اذْهَبَ عَنَّا الحُزْنَ.

meşayihden (Allah ruhlarını kutsasın⁵⁶) kimde son bulmaktadır?" diye sordu. Ben de o gence: "Ey gençlerin şahı! Ey yüzü dolunay gibi parlak olan! Ne silsilesi? Ne şeyhi?"

Mısra:

کدام یار چه دل خانه که می پرسى

Ne sevgilisi? Ne gönlü? Ne evi? Sen, neyi soruyorsun?

Ben, mensubunun öldürülüp paramparça edilmesi gerekli habis/kötü (bir) yolun aşığı olan biriyim. Başımı eğdim ve ona: "Benim enseme vurabilirsin." dedim. O genç, hiçbir suç işlememesine/suçlu olmamasına rağmen masumane bir şekilde enseme bir tokat vurdu.

Beyit:

مغز چون پنبه تویی به در آمد ز سرم

همچنان زد سر آن سرو روان آبنوی

O serv-i revân başıma bir tokat atar atmaz kafamdan, (kozadan çıkan) pamuk gibi beynim çıktı.

Yerden sıçradım ve o gence sarıldım. Birbirimizle güreşe tutuşup mücadele etmeye başladık. Sanki ruh ve beden gibi birbirimizle hemhal olduk. Bazen onu eşîğe atıyordum bazen de kendi sinemi onun ferşi/yaygısı yapıyordum.

Nazım:

لب به لب می شدیم و کام به کام

چون دو مغز اندرون يك بادام

آخر از من ربود صبر و قرار

کاف الف دال و نون شد آخر کار

Tıpkı iki içli bir badem gibi dudak dudağa ve ağız ağıza (bir vaziyette) oluyorduk.

Sonunda benden sabrımı ve kararımı alıp götürdü. İşin sonu kâf, elif, dâl ve nûn oldu.

⁵⁶ کرام قدس الله ارواحهم

Bir hafta bu şekilde geçti. Babası geldikten sonra artık orada kalmak uygun olmadığı için izin istedim ve **Horâsân**’a gitmek için yola çıktım.

Herât Şehri ve Dikkat Çekici Kişilik: Emîr Zü’n-nûn-ı Argun

Herât⁵⁷, a geldiğimde Çağatay ulusu, **Zemîn-Dâver**⁵⁸ ve **Kandehâr**⁵⁹ halkının vilayetine/veliliğine inandığı **Emîr Zü’n-nûn-ı Argun**⁶⁰ da

⁵⁷ 95,5 derece boylam ve 34,5 derece enlemde büyük bir şehir ve eski bir ticaret merkezidir. Düz bir çölde etrafı bağ, bahçe ve akarsularla çevrili olup içinden nehirler geçer. İki fersah/8.896 m. ötede bir çıplak dağ üzerinde “Serşek” dedikleri bir ateşgede vardır. Şehrin suyu oradan gelip şehre yakın bir yerde birkaç kola ayrılır ve her kolu bir nahiyeyi sular. Bu dağdan başka yerlerde benzeri olmayan siyah değirmen taşları keserler. Herât şehri hakkında: “Horâsân’ın en iyisidir.” diye Huzeyfe ibn Yemân’dan bir hadis rivayet ederler. Halkı ince kalpli, cengâver ve kahraman, yaşlıları mutedil, iyi ahlâk sahibi ve övülmüşlerdir. Daima ilimlerin kaynağı ve ehl-i hünerin mekânı olmuş, her asırda nice büyük insanlar yetiştirmiştir (Kâtib Çelebi 2013: 513-16; Kartal 2019: 279).

⁵⁸ Kandehâr’ın yaklaşık doksan mil batısında, Helmend’in batısında, Hezâre dağlarının altında, Siyâh-bend nehrinin sağ sahilinde yer almaktadır (Babur 2006: 855).

⁵⁹ Afganistan’ın güneyinde bir şehir olup Horâsân ile Hindistan arasında önemli bir ticaret merkezidir. Büyük İskender’in Asya seferi sırasında Persler’in bir satraplık merkezi olan şehir, muhtemelen milâttan önce I. binyıl içerisinde deniz seviyesinden yaklaşık 1000 m. yükseklikte, Tarnak ırmağı havzasında ve Hindistan’ı Kâbil’e bağlayan ana yol üzerinde yer alan stratejik bir noktada kurulmuştur. Kandehâr isminin, tarihte Kâbil ve İndus nehirlerinin yukarı havzalarında hüküm süren Gandhara Hint Krallığı’nın adından geldiği tahmin edilmektedir. Kandehâr, zaman içerisinde birkaç defa yer değiştirmiştir. Surlarla çevrili olduğu anlaşılan eski yerleşim merkezi, aslında Kandehâr’dan 5 km. kadar güneybatıda bulunmakta ve “Köhne Şehir” (eski şehir) adıyla anılmaktaysa da günümüzde modern şehirle birleşmiş durumdadır (bak. Özcan 2001).

⁶⁰ Babur, Zü’n-nûn Argun ve Muhammed Burunduk ile ilgili şunları söylemektedir: “Cesur bir adamdı. Fakat biraz delice idi. Bir avuç adamla pek çok hezare ve nekdirileri iyice mağlup etti. Bir müddet sonra Zemîn-dâver’i de ona verdiler. Oğlu Şâh Şucâ Argun da daha küçüklüğünde, babası ile birlikte seferlere iştirak edip kılıç kullandı. Sultan Hüseyin Mîrzâ, babasının inadına, ona itibar edip Kandehâr’ı babası ile müştereken, ona verdi. Sonra bu baba ile oğul arasına düşmanlık sokup fitne çıkardılar. Nihayet ben, Hüsev Şâh’ı ele geçirip asker ve adamlarından ayrıarak Kâbil’i Zü’n-nûn’un küçük oğlu Mukîm’den aldığım sene Zü’n-nûn ile Hüsev Şâh, benim yüzümden çaresiz kaldılar ve gidip Sultan Hüseyin Mîrzâ’yı gördüler. Sultan Hüseyin Mîrzâ’dan sonra Zü’n-nûn daha da yükseldi. Herât’ın dağ eteklerindeki vilayetlerden Evbe ve Çâhçerân’ı ona verdiler. Bediüzzamân Mîrzâ ile Muzaffer Mîrzâ

Herât'ta idi. Onun sevgi ve arzu/teslimiyet tohumu, gönül tarlasına ekiliyordu. Onun itikadının/inancının menşei/tezahürü şu şekilde gerçekleşmekteydi: Mücrim ve günahkârı onun huzuruna getiriyorlardı. O da yardımcılarını, kor ateşte bir ok yapmalarını ve yaptıkları oku da yere atmalarını emrediyordu. Daha sonra suçlanan kişiye, kor ateşte yapılıp yere atılan o oku yerden almasını söylüyordu. Eğer suçlanan kişi, suçsuz ise kor hâldeki o kırmızı oku, lale yaprağı gibi yerden alıp kaldırıyordu. Eğer suçlanan kişi, suçlu ise ateş alevi gibi onun canına alem/bayrak çekiliyordu. "هزبر الله الصائل هو ذوالنون الكامل"⁶¹ sözünü kendi tuğrasına yazdırarak onu kendisine nişan/alamet yapmıştı. Bu adamcağızın aptallıktan ve ahmaklıktan hâlî olmadığı/geri kalmadığı hatırlandı. Onun övgüsünde bir kaside söylenmişti. O kasidede, onun aptallığı ve ahmaklığı hakkında mana incileri delinmişti. O kasidenin ödülü olarak da toplam bin şâhruhî⁶² ihsanda bulundu. Akabinde: "Senin iki dünya saadetin, bana olan mülazemetin/bağlılığın vesilesiyle olacağı için benim mülazemetimden (sakın) ayrılma." dedi. Tesadüfen/bu arada hemen o gün, **Zemîn-Dâver** ve **Kandehâr**'a gitmeye karar verildi. Bir deve kervanı, dokuz dizginli ve üzengili at, çadır, otağ ve beş köle başısladı. Bu yolculuk sırasında yapılan sohbetler neticesinde kaynaşma ve dostluk/sohbet arkadaşlığı yüksek bir dereceye ulaştı. Nihayet **Zemîn-Dâver**'e ulaştık. Bir gün sabah namazından sonra otağdan dışarı çıktım. Uzaktan acele/hızlı gelen bir kadın gördüm. O kadının Emîr'in otağına gittiğini anladım. Kendimi otağın arkasına çektim/sürükledim. Otağda bulunan bir pencereden/delikten baktım. O kadın içeri girdi. Kendi kesesinden mavi bir çaput/bez parçası çıkardı. Emîr'e: "Falan kadıncağız öyle bir doğum sancısı çekiyor ki çok sıkıntılı ve zor bir durumdadır. Sizin iç açan nefesinizle ona "Fâtiha" okumanız için mülazımlarınıza yüz tenge göndermiştir. Sizin okuyacağınız bu "Fâtiha" ile Yüce Allah ona şifa versin, onu şefaatine nail eylesin." dedi. Emîr, o kadıncağız için "Fâtiha" okudu, o çaputu/bez parçasını da kendi kesesine koydu. Daha sonra o

müştereken padişah oldukları zaman, Bedüzzamân Mîrzâ'nın kapısında bu sâhib-i ihtiyârdı. Muzaffer Mîrzâ'nın kapısında ise Muhammed Burunduk sâhib-i ihtiyârdı." (Aydın 2020: 88'den).

⁶¹ Allah'ın hücum eden arslanı, o kâmil olan Zü'n-nûn'dur.

⁶² Bir altın birimi olup 1 şâhruhî, 4,5 altın kuruştan biraz fazla kıymettedir (Babur 2006: 715).

kadın da geri döndü. Yaklaşık iki yüz adım ötede, o otağın arkasında, bir tepe vardı. O tepenin üzerine çıktım. Yüzümü kible tarafına çevirip etrafı gözetmeye başladım. Biraz zaman geçtikten sonra Emîr, otağdan dışarı çıktı ve orada bulunanlara: “(Şu) tepenin üzerine çıkan ve bizi gözetmek için yönünü bu tarafa çeviren o kişi kimdir?” diye sordu. Onlar, Emîr’e: “O kişi, **Mevlânâ Subhî**’dir.” dediler. Bunun üzerine Emîr, onlara: “Onu buraya çağırınız.” diye emretti. Bu davet üzerine Emîr’in huzuruna geldim. Emîr, (sınırlı ve kızgın bir şekilde) bana: “Ey şeytanın çocuğu! Sen ne yapıyorsun? Annenden nasıl bir hile ve düzenbazlık öğrendin? Nasıl bir fitne ateşi yakıyorsun?” diye çıkışınca ben de ona: “Ey Emîr! Bütün ömrü, atalet ve acizlik/sefalet içinde geçiremezsin. Bazen Allah’ın kutsallığına/ululuğuna da teveccüh edilmelidir.” dedim. Benim bu sözüm üzerine o da bana: “Evet (haklısın), (artık) ona siz teveccüh ediniz. Peki, bugün gayb âleminin varidatından size ne vârid/ilham ve feyz zahir oldu/zuhur etti.” dedi. Bunun üzerine ben de Emîr’e: “Benim aydınlık gönlümün aynasında; bugün size gayb âleminden gönül ferahlığı ulaşacağı tasavvuru malum oldu.” dedim. Benim bu sözlerime hayran kalan Emîr’in, ağzı açık kaldı. Bana: “Haydi! O şey, nedir? Eğer onu bana söylersen sana lütufta bulunurum.” dedi. Bunun üzerine ona bir kaç şey söyledim. Baş(ımı) göğüs sandığına koydum yani başımı eğip düşünmeye başladım. Akabinde başı(mı) oradan çıkardım/kaldırdım. Daha sonra Emîr’e: “Bir nakde⁶³ gördüm.” dedim. Bunun üzerine Emîr bana: “Eğer nakdenin ne kadar/kaç tane olduğunu söylersen sana yapacağım lütfun miktarını artırırım.” dedi. Emîr’in bu sözü üzerine, ben tekrar düşünmeye başladım. Olanları tekrar zihnimde canlandırıp sorguladıktan sonra Emîr’e: “Zannediyorum yüz tane idi.” dedim. Tekrar Emîr bana: “Eğer onun neye bağlandığını/eklendiğini söylersen tekrar sana yapacağım lütfu çoğaltır ikiye katlarım.” dedi. Ben de Emîr’e: “Taylasan⁶⁴daki yıldız benzeyen dirhemler mavi olduğu için o dirhemler mavi çaputtadır/bez parçasındadır.” dedim. Benim bu sözüm üzerine Emîr, elini kese(sin)den çıkardı ve benim önüme o çaputu/bez parçasını koydu. Emîr’in bu davranışından dolayı bende irade dışı gülme

⁶³ Giysilere dikilen, takılara süs unsuru olarak eklenen küçük beyaz ya da sarı pullar. Kumaş üzerine altın ya da gümüş ipliklerle işlenen bir çiçek türü.

⁶⁴ Önü açık olan bir çeşit giysi.

meydana geldi. Emîr, bana: “Ey şeytanın çocuğu! Sen, bu durumdan nasıl haberdar oldun? Dahlin yoksa senden bir şey soracağım. Eğer (bunu) bulursan sana yapacağım lütfun üzerine beş yüz tenge daha ekleyeceğim. Ancak (bunu bulamazsan sana yapacağım lütufları) senden geri alacağım.” dedi. Ben de Emîr’e: “Buyurun, sorun.” dedim. Bunun üzerine Emîr bana: “Benim gönlümde ne olduğunu söyle.” dedi. Ben, Emîr’e: “Sizin gönlünüzde Allah sevgisi ve Allah resulü (vardır.)” dedim. Benim bu cevabım üzerine Emîr, bana: “Hey, hilekâr şeytanın çocuğu! Beni konuşamayacağım şaşılacak bir yere götürdün.” dedi. Emîr: “Tamam, kabul ettim. Ancak sana başka bir şey soracağım. Eğer bunu da bulursan sana vereceğim beş yüz tengenin üzerine ekleme yaparak onu artıracacağım. Eğer, bunu bulamazsan sana verdiklerimin tamamını senden geri alacağım.” Yeniden bana: “Söyle, şu an benim gönlümde(n) ne geçiyor?” diye sordu. Ben, Emîr’e: “Sizin kutlu gönlünüzde(n) şu an geçen şey şu ki **Subhî** çok fena haramzade bir adamcağızdır. Benden bu altınları nasıl bir hile ile aldığını görün.” dedim. Vermiş olduğum bu cevap üzerine Emîr güldü ve bana: “Allah’a yemin olsun ki sen doğru söylüyorsun. Ben de aynı şeyi düşünmüştüm [hayal etmişim].” dedi. Bunun üzerine bana bin tenge, at, giyim kuşam verilmesini emretti. Emrettiği şeyler bana getirilip verildi.

Mevlânâ Subhî şöyle söylemiştir: Emîr’in **Fâzıl** adında çok sevdiği bir kökeltaşı/sütkardeşi vardı. **Zemîn-Dâver**’in mamur kasabalarından biri olan **Guziv**’i ona vermişti. Ancak **Fâzıl**, yapmış olduğu birçok zulüm ve suiistimalle mamur olan **Guziv**’i, viran eylemişti. Hiç kimsenin onun viran/harap oluşunun derecesini, Emîr’e ulaştırıp haber verme niyeti yoktu. Guzivli bir kişi, benim yanuma geldi ve bana: “Ben Emîr’in huzuruna gittim. Ona bu durumu anlattım.” dedi. Benim bu söylediklerime karşılık olarak Emîr, bana: “Sen bu konuda yalan söylüyorsun, yemin edene kadar sana inanmayacağım.” dedi. Bunun üzerine Emîr’e: “Kudret ve iradesinde on yedi bin dokuz yüz doksan dokuz âlem olan Allah’a yemin ederim ki doğru söylüyorum.” dedim. Emîr de bana: “(Be) adam, âlem on sekiz bindir. Diğer bir âlem nerede?” diye sordu. Ben de Emîr’e: “Diğer bir âlem, **Guziv**’di. Ancak o harap olmuştur.” dedim. Benim verdiğim bu cevaba Emîr güldü ve ziyadesiyle mutlu oldu. **Guziv**’i de bana bu latifenin neticesinde bahşetti.

III

Bu çalışmaya konu olan üçüncü bölüm, “داستان مولانا آگهی و خواجه / Mevlânâ Âgehî ve Hâce Şehâbüddîn İshâk'ın hikâyesi” başlığını taşımaktadır. Burada Sultan hazretlerinin 935/1528-1529 yılında Şarâb-hâne yaylasından inme emrini verdiği sırada can sıkıntısının gitmesi için Vâsîfî'den bir hikâye anlatmasını istemesi üzerine onun anlattığı, Sultan Hüseyin Mîrzâ'nın oğullarından Mîrzâ Şâh Garîb'in veziri Şehâbüddîn İshâk ile Mevlânâ Âgehî arasındaki çekememezlik ve mücadeleyi ihtiva eden bir hikâyeye yer verilmiştir (bak. Vâsîfî 1350: II/373-376):

Sultan hazretleri 935/1528-1529 yılında Şarâb-hâne yaylasından inme emrini verdi. Bir gün buyurdular ki: “Gönlüm çok daralıyor/içim sıkılıyor. Eğer bir hikâye anlatmazsanız, gönlümdeki (bu) daralma/bunalma yok olmayacak.” Bunun üzerine sultana şu hikâye anlatıldı:

Hâce Şehâbüddîn İshâk ile Mevlânâ Âgehî'nin Mücadelesi

“Sultan Hüseyin Mîrzâ⁶⁵,”nın oğullarından Mîrzâ Şâh Garîb⁶⁶, çocukluğunda bakşdan/şimşad ağacından yapılmış otağdan düştüğünde, onun sırt ve göğüs kemiği yerinden çıkmış ve kendinden geçmişti. Çok hoş ve güzel mizaca/huya sahipti. Hem çok güzel/iyi şiir

⁶⁵ Sanatçı yönüyle de tanınan Timurlu hükümdarıdır. Cesur bir savaşçı olan Hüseyin-i Baykara (ö. 911/1506), Horâsân ve civarında otuz yedi yıl parlak bir saltanat sürmüştür, bu süre zarfında sanata ve sanatçılara büyük önem vermiştir. Şairler, ressam ve tarihçilerin de aralarında bulunduğu pek çok ilim adamını himaye etmiş, Herât'ı bir kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir. Onun himaye ettiği âlimlerin başında çocukluk arkadaşı, daha sonra divan beyi nişancısı ve nedimi olan Alî Şîr Nevâyî ile ünlü mutasavvîf şair Molla Abdurrahmân-ı Câmî ve Hüseyin Vâ'iz-i Kâşîfi gelmektedir. Özellikle oluşturduğu meclisler meşhurdur (Algar vd. 1998).

⁶⁶ Sultan Hüseyin-i Baykara'nın oğludur. 864/149-1460 yılında doğmuş, 906/1500-1501 tarihinde ise Herât'ta ölmüştür. Şiirlerinde Garîbî mahlasını kullanmıştır. Halk arasında meşhur olan Türkçe ve Farsça güzel şiirleri vardır. *Divan*'ı bulunmaktadır. Fahrî, onun güzel huylu, şuh mizaçlı, nazik hayallî ve ince anlayışlı bir genç olduğunu; şiirde ve nesirde benzerinin olmadığını; muhayyilesine ve hafızasının gücüne denk bir kişinin bulunmadığını belirtmektedir (Hayyâmpûr 1368: II/666; Alî Şîr Nevâyî 1323: 128; Fahrî-i Herâtî 1968: 50-51, 228).

söylüyor hem de şiiri çok iyi biliyordu. Şu, onun söylemiş olduğu şiirlerdendir:

دوستان هرگه گذر سوی مزار من کنید
جای تکبیرم دعای جان یار من کنید

قاتلم را تا ز خیل مهوشان دانید کیست
صورتش را نقش بر لوح مزار من کنید

Dostlar! Benim mezarımın bulunduğu taraftan/yerden geçtiğiniz zaman beni anmak yerine sevgilinin canına dua edin.

Benim katilimin ay yüzlü (güzel)lerden kim olduğunu bildiğin için onun suretini benim mezar taşımın üzerine çizin.

Onun **Şehâbüddîn İshak**⁶⁷ adında bir veziri vardı. **Mîrzâ'nun** yardımcısı olan gençlerden biriydi. O dönemde **Şeyh Zeynüddîn-i Hâfî**⁶⁸'nin meşayih silsilesinden **Mevlânâ Âgehî**⁶⁹ adında biri daha vardı. O zamanda onun sahip olduğu yaşam, kabiliyet, haysiyet ve fazilete

⁶⁷ Sultan Hüseyin-i Baykara'nın vezirlerindendir. Vezir olarak atandıktan kısa bir zaman sonra azledilmiştir. Ancak azledilme sebebi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Şehâbüddîn İshak hakkında Hândmîr onunla ilgili; "*Mustevfilerin ser- defterlerindendi / başkâtiplerindendi ve hesap ilminde onun üstüne kimse yoktu.*" demektedir. Şehâbüddîn İshak'ın özellikle malî konularla ilgilendiği müşahede edilmektedir (Yağlı 2014: 359).

⁶⁸ Asıl adı Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Hâfî (ö. 838/1435) olup Sühreverdîye tarikatının Zeyniyye kolunun kurucusudur (bak. Öngören 2013).

⁶⁹ Baba tarafından Mevlânâ Celâleddîn Muhammed-i Kâyınî'nin, anne tarafından ise Şeyh Zeynüddîn Hâfî'nin torunlarından. İlk başlarda Şâh Garîb Mîrzâ'nın hizmetinde bulunmuş ve onun ihsan ve lütuflarına nail olmuştur. Yaşanan bazı sebeplerden dolayı Şehzade onu, bu görevinden almıştır. Bunun üzerine bir süre Hindistan'a gitmiş ve orada bazı şehirlerde bulunmuştur. Herât, Şâh İsmâîl'in kontrolü altına geçince, tekrar Herât'a dönüp oraya yerleşmiştir, ancak kimse ona ilgi göstermemiştir. Bundan dolayı 920/1514'te Herât'ın seyidleri, kadıları, âlimleri, emirleri, ayanları ve yöneticilerinin tamamını eleştiren ve şehri açıkça karıştıracak olan bir kaside kaleme almıştır. Bu şiir, o dönemde Horâsân'da valilik yapan Emir Han'a bildirilmiş, O da Âgehî'nin eli ve dilinin kesilmesi hükmünü vermiştir. Ancak *Ravzatu's-safâ'*ya göre, Âgehî hala fasih bir dil ile konuşmakta ve önceden olduğu gibi güldürücü şiirler yazmaya devam etmektedir (Develi 2018: 209-210; Nevâyî 1324: 218).

diğeri sahip değildi. İlim talep etmede benzersiz, şiir söyleme ve diğeri faziletlerde eşsiz, yedi iklimde yedi kaleme sahip olanlar arasında emsalsiz idi. Mîrzâ'nın ona, çok derin sevgi ve ilgisi vardı. Onun Mîrzâ'nın veziri olmasını istedi. Ancak **Şehâbüddîn İshâk** buna tümünden engel oldu. **Sultan Hüseyin Mîrzâ**, her sefere çıktığında **Mîrzâ Şâh Garîb**'i kendi yerine vekâleten daruga⁷⁰ olarak bırakır ve ona şöyle söylerdi: "Ben hayatta olduğum müddetçe onun padişahlıktan hissesi budur. Benden sonra onun padişahlıktan nasibinin ne olacağı benim için malum değildir." Bir vakitler **Sultan Hüseyin Mîrzâ**, **Hüsrev Şâh**'ı yok etme kastıyla onun kalesini kuşatmak için sefere çıktı. Ancak sefere çıkmadan önce **Şeyh Ebû Sa'îd-i Pûrânî**⁷¹'yi çağırdı ve **Şâh Garîb Mîrzâ**'yı ona emanet etti ve ona: "Mekârim-i ahlak/güzel ahlak (sahibi olmak)tan umulan ve beklenen şudur ki bu muhlis, ayrılık zamanlarında bu hakir oğlanın durum ve ahvalinden gafil olmasın/habersiz kalsın. Eğer onun itaat/saygı hususunda bir kusuru olursa muhakkak (bize) bildiriniz; bu bildirimini yaparken öyle abartınız ki onun üzerine söylenecek söz olmasın." dedi.

Sultan Hüseyin Mîrzâ, sefere çıktı. **Mevlânâ Âgehî**, **Şehâbüddîn İshâk**'a duyduğu kin kemerini, kendi can beline bağladı. Onun yazısı üzerinde çalıştı. Kısa zamanda kendi yazısını, hüsn-i hatta maharet sahibi olan kişilerin bile fark edemeyeceği şekilde onun yazısına benzetti. **Şehâbüddîn İshâk**'ın ağzından **Şeyh Ebû Sa'îd-i Pûrânî**'ye bir yazı/mektup yazdı. O mektup şu şekildeydi: "Ey efendimiz! Yüce Hakan, kendi oğlunu öyle mülazımlara emanet bırakmışlardır ki bilindiği gibi şehzade liyakatten hem itidalsiz hem de ölçüsüz (yani yoksun) bırakılmış(tır). (Bundan dolayı) ona, **Sultan Hüseyin Mîrzâ**'ya bir arıza/mektup yazmasını tavsiye edin." **Şehâbüddîn İshâk**'ın mührünü,

⁷⁰ Vali, askerî vali, bir bölgenin idaresini ve düzenini sağlayan memur (Babür 2006: 656-657).

⁷¹ Mevlânâ Celâleddîn Ebû Yezîd'in torunudur. Özellikle manevi konularda çok yüksek seviyelere ulaşmıştır. Son derece güzel huy ve ahlak sahibidir. İtikadi ve manevi olarak bu zata bağlı olan Hakan Mansûr, yılda bir iki kez Pûrân'a gidip onu dergâhında hem ziyaret etmiş hem de ona çeşitli ihsan ve lütuflarda bulunmuştur. Ancak Şeybânî Muhammed Han, onu görevden alıp malına mülküne el koydurmuştur. Bunun üzerine o da Herât'tan Kandehâr'a giderek oraya yerleşmiştir. 921/1515'te bir gece çatıdan düşerek hayatını kaybetmiştir (Develi 2018: 202; Nevâyî 1324: 205-206).

bizzat **Şehâbüddîn İshâk**'ın bile fark edemeyeceği bir şekilde kıl kalemiyle taklit etti. Daha sonra yazmış olduğu bu yazıyı/mektubu, özel çehrelerden/özel görevlilerden biri onu görüp **Mîrzâ**'ya götürüp versin diye divanhanede yere attı. Yere atılan yazıyı/mektubu gören çehrelerden biri, onu alıp **Mîrzâ**'ya götürüp verdi. Yazıyı/mektubu alıp okuyan **Mîrzâ**'nın haletiruhiyesi değişti. **Şehâbüddîn İshâk**'ı çağırdılar. Halvette/tenha bir yerde o yazıyı, onun eline verdi ve ona: "Ben sana ne yaptım ki sen bana bu düşmanlığı yaptın?" dedi. **Şehâbüddîn İshâk**, başını açtı/başından sarığını çıkardı ve **Mîrzâ**'ya: "Ey sultanım! Ben (size) ne söyleyebilirim ki bu yazı benimdir, yine ne söyleyebilirim ki bu yazı benim değildir. Birisi bu yazı ve mühürle bir şekilde beni taklit etmiştir ki sanki ona Rûhu'l-kuds yardım etmiştir. Ey sultanım! Ben, beni öldürmeyin demiyorum; çünkü beni öldürmek gerekli olanların en gerekli, elzem olanların en elzimidir. Ancak benim, sizden beklentim şudur:

به تندی سبک دست بردن به تیغ

به دندان گزی پشت دست از دریغ

Üzerinde düşünmeden büyük bir hışım ve sinirle kılıcı ele alıp bir şey yaparsan sonra neden böyle yaptım diye elini ısırırsın.

Bu konu üzerindeki perdenin kalkması için konunun biraz ertelenmesini emrediniz." dedi. **Mîrzâ** bazı çehrelerden/görevlilerden bu evde **Şehâbüddîn İshâk**'ın bildikleri düşmanın olup olmadığını sordu. Bir çehre/görevli **Mîrzâ**'ya: "Ey sultanım! Ben bir gün **Mevlânâ Âgehî**'nin arkasında oturmuştum. **Şehâbüddîn İshâk** oradan geçerken **Mevlânâ Âgehî**: "Hey kaltaban/deyyus, eğer seni toprakla bir etmezsem (yani öldürmezsem), ben adam değilim." dedi." diye söyledi. Bunun üzerine **Mîrzâ**: "Sessiz olun/susun, anladım. Hemen gidin ve **Mevlânâ Âgehî**'yi hazırlayın." diye emir verdi. **Mevlânâ Âgehî**'yi **Mîrzâ**'nın huzuruna getirdiler. **Mîrzâ**, **Mevlânâ Âgehî**'ye: "Ey **Mevlânâ Âgehî**! Allah'ın rahmeti senin üzerine olsun. Sen takdir edilen/beğenilen nasıl bir iş yaptın? Hayret, beni o adamcağızın zulmünden kurtardın. Babam onun kardeşini bana vezir yaptı ve dağ gibi bir yükü benim omuzlarıma yükledi." dedi. **Âgehî**, **Mîrzâ**'ya: "Evet şahım. Ben bunu biliyordum. Bu kederi size uygun bulmadım." Bu arada **Mîrzâ**'nın aklına, onun yapmamış olduğu bir işten dolayı onu töhmet altında bırakma düşüncesi

geldi. Bundan dolayı Mîrzâ ona: “Benim huzurunda bu yazıyı yazamaman ve bu mührü benim nazarımda nakşedememen/yapamaman inandırıcı gelmiyor.” dedi. Sultanın bu sözü üzerine Mevlânâ Âgehî, divit ve kalem istedi. O an o yazıyı hemen yazdı ve o mührü de kıl kalemle nakşetti ki o önceki yazı ile bu yazıyı birbiriyle karıştırdı ve her ikisini Mîrzâ’nın önüne koydu. Çok zor olarak birbirlerinden ayırt etti. Akabinde Mîrzâ, Mevlânâ Âgehî’ye: “Ey Âgehî! Sen Allah’tan korkmuyor ve utanmıyor musun? Ben Allah’a sığınıyorum, eğer ben ihtiyat etmeseydim ve onu öldürseydim, acaba onun sorumluluğundan dolayı (Yüce Yaradan’ın) huzuruna nasıl çıkardım. Sen hem Müslüman ol hem de kutb-ı âlem Şeyh Zeynüddîn’in oğlu⁷² ol, sonra bu işi yap, bu nasıl olur?” dedi. Daha sonra Mîrzâ, çehrelere/görevlilere: “Âgehî’yi Çârsû’nun başında parça parça edin, arkasından yakın ve onun küllerini havaya savurun.” diye emir verdi. Bu arada bu durumu Şehâbüddîn İshâk’a haber verdiler. Şehâbüddîn İshâk, onlara: “Beni derhal Mîrzâ şahın huzuruna götürün.” dedi. Bunun üzerine onu alıp hemen sultanın huzuruna getirdiler. O, Mîrzâ’ya; “Ey sultan! Benim suçsuzluğum kanıtlandı. Benim hakkımda sizin düşünüp aklınızdan geçirdiğiniz inayet/niyet bellidir. Benim için esas olan inayet, Mevlânâ Âgehî’nin suçunu benim için bağışlayınız ve onun affedilmesi için emir buyurunuz.” dedi. Şehâbüddîn İshâk’ın bu talebi üzerine Mîrzâ, Mevlânâ Âgehî’nin suçunu bağışladı.

IV

Bu çalışmaya konu olan dördüncü bölüm, “حکایت/Hikâye” başlığını taşımaktadır. Burada önce Şâhruhiye bahçesinde bulunan Kildi Muhammed Sultan’ın, Nûşîrevân’ın yaptırmış olduğu “Tâk-ı Kisrâ” ile ilgili sorusuna cevap verilmekte ve akabinde Nûşîrevân’la ilgili bazı hikâyeler anlatılmaktadır. Daha sonra yine sultanın isteği üzerine her şeyin zıddıyla kaim olduğu hükmünden hareketle Haccâc-ı Zâlim’le ilgili çeşitli hikâyelere yer verilmektedir. Anlatılan bu hikâyeler tamamlanınca saltanat imaret mimarının gelerek tamamlanacak olan imaretin kitabesine

⁷² *Bedâyi’u’l-vekâyi*’in başka bir nüshasında, nüsha farkı olarak; “Sen şeyhzâde/şeyhoğlu ol ve (kutb-ı âlem Şeyh Zeynüddîn’in) çocuklarından (ol).” şeklinde geçtiği dipnotta belirtilmiştir.

yazılması için bir kasidenin gerekli olduğunu söylemesi üzerine sultanın isteğiyle Vâsîfî tarafından bir gecede kaleme alınan 21 beyitlik kasideye yer verilmiştir. Bu bölümün tercümesi şu şekildedir (Vâsîfî 1350: 363-369):

Nûşîrevân-ı Âdil

Tâk-ı Kısra

938/1531-1532 tarihinde Süleymân mekânlı yüce Hakan, Şâhruhiye⁷³ bahçesindeki yüce divanhaneinde saltanatın kutlu tahtında oturuyordu. Bu hakire (Vâsîfî'ye): "Nûşîrevân-ı Âdil"⁷⁴ın banisi olduğu

⁷³ Eski adı Fenâket ve Benâket olup Hocend ile Taşkend arasında, Sır-Derya üzerinde yer almaktadır (Babur 2006: 841). Şâhruhiye şehriyle ilgili şöyle denilmektedir: Şâhruh doğduğunda Emîr Timur'un Seyhun nehrinin yakasında yapılmasını emrettiği şehrin de inşaatı bitmişti. Yaverleri ile sürekli satranç oynamayı seven Timur, bu müjdeli haberleri aldığı anda, yine musahipleri ile satranç oynuyordu. Haber Timur'un şah mat (şah ruh) çekip karşısındakini yenilgiye uğrattığı ana denk gelmişti. Bu üç sevinci birlikte yaşayan Timur, şehrin ismi Şâhruhiye, çocuğun ismi de Şâhruh olsun demiştir. Bundan dolayı bu yeni şehre, Şâhruhiye denmiştir (Rejepova 2019: 15-16).

⁷⁴ Enûşervân, Nûşîrevân, Nûşervân şeklinde de kaydedilen bu kelime, Pehlevîcede "ölümsüz ruh" anlamına gelen ve Zerdüşî metinlerinde ölümler için övgü sıfatı olarak kullanılan enûşeg-rüvânın değişik bir şekli olup genellikle Kısra I. Hüsrev'î II. Hüsrev Pervîz'den ayırt etmek için kullanılmıştır. Enûşîrvân, 531'de babası Kubâd'ın yerine tahta geçince, ilk icraat olarak Mazdeizm'in sebep olduğu zararları telâfi etmiştir. Ayrıca arazi ve vergi reformu da gerçekleştirmiştir. Bunların dışında askerî ve idarî reformlar da yapmıştır. Buna göre ülkeyi dört idarî bölgeye ayırarak tek kumandan yerine her bölgeye ayrı ayrı birer ispehbed tayin etmiştir. Genelde başarılı bir dış politika takip eden Enûşîrvân, Ktesiphon (Medân) yakınlarında Antakya gibi bir şehir inşa edilmesini emretmiş ve bu şehre Veh-Andiök-Husrev (Antakya'dan daha güzel şehir) adını vermiştir. Ayrıca buraya Antakya'dan getirdiği eserleri yerleştirmiştir. Diğer din ve mezheplere karşı müsamahakâr davranan bir hükümdar gibi görünen Enûşîrvân, Atina Okulu 529 yılında I. Iustinianos tarafından kapatılınca, İran'a iltica eden pek çok ilim adamını, çok iyi karşılamıştır. Hûzistan topraklarındaki Cündîşâpûr'da İslâm'ın ilk döneminde de önemli bir yere sahip olan bir tıp merkezi kurmuştur. Sarayındaki doktor ve filozofları koruyan Enûşîrvân, ilmî kitapları Yunanca ve Süryânîceden Pehlevîceye tercüme ettirmiştir. Onun emriyle Bûrzûye adlı İranlı bir doktor, daha sonra İbnü'l-mukaffa' tarafından *Kelile ve Dimne* başlığıyla Arapçaya çevrilen *Pançatantra*'yı Sanskritçeden Farsçaya tercüme ettirmiştir. Satrancın da onun vasıtasıyla Hindistan'dan İran'a girdiği söylenmektedir. *Avesta*'nın nihâi derlemesi ve mevcut alfabeye yazılmasının da onun döneminde olduğu tahmin edilmektedir. İslâmî kaynaklarda âdil bir hükümdar olarak zikredilen Enûşîrvân'la

Tâk-ı Kısra⁷⁵ hangi vilayettedir, onun keyfiyeti/hüviyeti nasıldır?" diye sordu. Hakan'ın bu sorusuna şöyle cevap verdik: O imaret, **Medâin**⁷⁶ şehrinde. O tâkın/kemerin yüksekliği, kenarından/yerden eyvanının başına/tonozuna kadar yüz yirmi gez/arşın⁷⁷ dir. Onun gibi bir imaret,

ilgili hikâye ve menkıbelere sıkça yer verilmiştir. Bu sebeple âdâb ve ahlâka dair Pehlevîce kaynaklarda, İslâmî eserlerdeki pek çok hikmetli söz ona atfedilmiştir (Tafazzulî 1995).

⁷⁵ Enûşirvân'ın Bağdat yakınlarında Dicle kıyısında Medâin'de yaptırmış olduğu geniş ve muhteşem sarayın çok büyük, gösterişli ve elips biçiminde, yaklaşık 30 m. yüksekliğinde bir tonozla örtülü Tâk-ı Kısra veya Eyyân-ı Kısra adlı salonu, kendi halkıyla yabancı devlet erkânı ve misafirleri kabul edip dinlediği, haksızlığa uğrayanların başvurduğu bir adalet sarayı olarak şöhret kazanmıştır. İbn Hâcib, Buhtürî ve Firdevsî gibi birçok şairin hakkında müstakil şiirler yazdığı bu sarayın büyük bir kısmı, XIX. yüzyıl sonlarında bir depremde yıkılmıştır. Ancak günümüzde Bağdat yakınlarındaki Selmânipâk kasabası civarında ayakta kalan kısımları bile, onun bir mimari şaheser olduğunu göstermektedir. Genişliği ve yüksekliğiyle ünlü bu tâk, klasik Türk edebiyatında bu vasıfları yanında güç ve kudret sembolü olarak da sık sık kullanılan bir remiz olmuştur. Manzum ve mensur siyerlerle benzeri eserlerde, Hz. Peygamber'in doğumu sırasında meydana gelen mucizevî olaylarda zarar gördüğü kaydedilen bu hükümdarlık tâkına, gazel ve kasidelerde tâk kelimesinin lûgat manasından hareketle güzelin mihrap veya hilâl şeklindeki kaşu da benzetilmiştir. Rivayete göre Enûşirvân bu tâka bir çan astırıp ucuna da zincir bağlatmış, onun adaletine başvuranlar "zencir-i adl" denilen bu zincir vasıtasıyla çanı çalar ve dertlerini kendisine anlatırlarmış (Albayrak 1995).

⁷⁶ Bugünkü Bağdat'ın 30 km. kadar güneydoğusunda Dicle nehrinin her iki yakasına Partlar ve Sâsânîler döneminde karşılıklı kurulan yedi ayrı şehirden meydana gelmiş, bu şehirler taş veya duba köprülerle birbirine bağlanmıştır. Arapça medîne (şehir) kelimesinin çoğulu olan medâin, Ârâmîler tarafından bu şehirler topluluğuna verilen aynı anlamdaki medîne adının Arapçaya uyarlanmış şeklidir. Burası Sâsânîler'in başşehri ve hükümdarların kışlık ikametgâhı olduğu gibi Yahudi ve Nestûrîler'in önemli merkezlerinden de biriydi. Ârâmî, Pers, Rum ve Suriyelilerden meydana gelen kozmopolit nüfus içinde Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîler çoğunlukta idi. Başşehrin yönetim, endüstri ve ticaret bölgeleri arasına saray ve köşkler, bahçeler, merasim binaları, anıtlar ve çeşitli meydanlar serpiştirilmiştir (bak. Avcı 2003).

⁷⁷ Metrenin resmen kabulüne kadar kullanılmış olan ölçü birimlerinden biridir. Bu manada "zira" tâbiri de kullanılmıştır. O zamanlar metreye «zira'1-aşarı» denilmiştir. Hatta parmakların ucundan omuza kadar olan mesafe için de arşın denilmiştir. Arşın çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Bunlardan çarşı arşını; çarşı ve pazarlarda basma, yünlü ve emsali kumaş, bez vesaire ölçüsünde kullanılmış olup 65 santimetreye karşılık gelmektedir. Zira-i mi'mârî olarak da adlandırılan mimar arşını ise mimari işlerde yer ölçüsü olarak kullanılmış olup 75,8 santimetreye karşılık gelmektedir (Pakalın 1993: I/88).

henüz inşa edilmemiştir. Yüce sofanın/salonun döşemesinin mermer olduğu ve çeşitli renklerdeki taşlarla süslenerek hazırlandığı söylenmektedir. **Enûşîrvân**, o imaret tamamlanınca Medâin'in ileri gelenleri, yüce kişileri ve seçkinlerini davet ederek onlara bir ziyafet verdi. **Enûşîrvân**, vermiş olduğu bu ziyafete katılanlara: "Bunun gibi bir imareti, acaba bayındır olan bu âlemde hiç kimse görmüş müdür?" diye sordu. Onların tamamı: "لَمْ يُخَلِّقْ مِثْلَهَا فِي الْبِلَادِ"⁷⁸ ayetini okudular (ve hayır, görmedik, dediler.). Ancak o ziyafete katılanlardan birisi: "Bu imaretin bir kusuru vardır. Bu tâkın yanında, yaşlı bir kadının evi vardır. O kadının evinin bacasından duman tütüyor. Tüten o duman, eyvanda kıvrılarak tâkın yanında ona ulaşıyor ve onu tamamen kaplıyor. O dumanın oluşturmuş olduğu is de ona bulaşıyor. O tâk, tüten ve kendini kaplayan bu dumanın oluşturduğu is sebebiyle güzellerin kaşlarının kıvrımı gibi siyah oluyor. Hatta onun, bu (sofanın) döşemesinin üzerinden geçen bir de ineği vardır. Bu inek, döşemenin üzerinden geçerken dışkısını oraya bırakmakta ve orayı kirletmektedir." dedi. Bunun üzerine **Enûşîrvân**, o yaşlı kadını huzuruna çağırttı. Huzuruna getirilen yaşlı kadına: "Ey anacığım! Ben, bu dünyada eşi benzeri olmayan bir imaret/saray yaptım. Ancak benim bu imaretime, senin ineğin zarar vermektedir. Bundan dolayı senin evine karşılık sana, altın yaldızlı bir köşk, ineğine karşılık da yüz inek vereyim. Ne dersin?" dedi. Yaşlı kadın, **Enûşîrvân**'ın bu sözlerine karşılık olarak ona: "Ey padişah! Eğer bana sen, yüz altın yaldızlı köşk ve bin gâv-i anber/deniz öküzü versen bile ben yine de o viran evimi sana vermeyeceğim." dedi. Yaşlı kadının bu cevabı üzerine **Enûşîrvân** ona: "Senin bu abartılı söylemin, hikmetten hâlî/boş değildir. Acaba sizin bu söylemden amacımız nedir?" diye sordu. Yaşlı kadın da **Enûşîrvân**'a: "Bundan amacımız şudur ki halk, bu âlemin inkırazına/yok olacağı zamana kadar **Enûşîrvân** adil bir hükümdardı. Ancak yaşlı bir kadın, onunla muaraza etti/çekişti. Hatta o, bu çekişme sırasında yaşlı kadına taarruzda bulundu/saldırdı. Böylece onun adaletine hâlel geldi." diyecekler. İşte benim bu şekildeki tavrım ve söylemim, iyi adla anılmanın ve devlet sahibi olmanın, ancak senin hakkın olmasından dolayıdır. Yoksa benim evimin ve ineğimin ne kıymeti vardır." dedi.

⁷⁸ Fecr suresi âyet 8. Meali: "Orası öyle bir şehirdi ki, ülkede eşi benzeri yoktu."

Saltanatın sığınağı olan yüce sultan, bana: “Bu hikâye ile bizi çok mutlu ettin/neşelendirdin. Başka bir hikâye anlatınız.” dedi.

Hikâye

Sultanın bu isteği üzerine şu hikâyeyi anlattık: **Enûşîrvân-ı Âdil**, bir yolculuğa çıkmıştı. Yaşlı bir adam ceviz ağacı dikiyordu. **Enûşîrvân-ı Âdil**, o yaşlı adama: “Ey pîr! Sen çiftçilik ve köylülük hakkında hiçbir şey bilmiyorsun. Ceviz ağacının otuz yıl sonra meyve verdiğini, işitmedin mi? Sen bu ağaçtan nasıl meyve yiyeceksin.” dedi. Yaşlı adam, **Enûşîrvân-ı Âdil**’e: “Ey şah!

دیگران کاشتند و ما خوردیم

ما بکاریم دیگران بخورند

“Başkaları ekti, biz yedik. (Şimdi) biz ekiyoruz, başkaları yiyecekler.”

dedi. Yaşlı adamın vermiş olduğu bu cevap, **Enûşîrvân**’ın çok hoşuna gitti. Bunun üzerine, yaşlı adama: “Sen çok yaşa! Aferin!” dedi. **Enûşîrvân**, ne zaman birisini övse onun hazinedarı ona bin eşrefi⁷⁹ veriyordu. Yaşlı adam kendisine verilen eşrefiyi alırken güldü ve **Enûşîrvân**’a: “Ey şah! Siz bana bu ağacın otuz sene sonra meyve vereceğini söylediniz. Oysa bu ağaç, sizin adaletinizin de yüceliğiyle hemen şu an meyvesini verdi.” dedi. Bunun üzerine **Enûşîrvân**, sözünü aynen tekrar etti ve ona: “Sen çok yaşa!” dedi. Onun hazinedarı, ona ayrıca bin eşrefî daha verdi. Yaşlı adam, bunun üzerine: “Her bir ağaç yılda bir kez meyve vermektedir. Ancak benim ağacım, bir anda iki meyve verdi.” dedi. Yaşlı adamın vermiş olduğu bu cevaba gülen **Enûşîrvân**, ona yeniden: “Sen çok yaşa!” dedi. Bunun üzerine **Enûşîrvân**’ın hazinedarı tekrar yaşlı adama bin eşrefî verdi. **Enûşîrvân**, orada bulunan adamlarına: “Şu adamı alıp buradan götürün, bu yaşlı adamcağız bizim hazinemizi tamamen boşaltacak.” dedi.

⁷⁹ Yaklaşık ½ guinea kıymetinde olan altın mohur’a verilen isimdir. Ayrıca çeşitli büyüklük ve kıymetlerdeki altın sikkelere de bu isim verilmektedir (Babur 2006: 666).

Hikâye

Enûşîrvân-ı Âdil'den nakledilmiştir: **Enûşîrvân**, Acem sultanlarını konuk etmişti. Yemek ikram etme zamanı geldiğinde sofracıbaşı yemek sofrasını istedi ve o sofrayı **Enûşîrvân**'ın önüne serdi. Sofraya tabaktaki yemeği koyarken ayağı eteğine dolandığı için sıcak yemek sultanın yüzüne sıçradı. Bunun üzerine **Enûşîrvân**, celladın sarayda onun boynunu/başını vurmasını emretti. **Enûşîrvân**'ın vermiş olduğu bu emir üzerine sofracıbaşı, yemek sofrasındaki yemeklerin tamamını **Enûşîrvân**'ın başına döktü. Sofracıbaşının bu hareketi üzerine **Nûşîrevân** ona: "Ey bedbaht! Senin yapmış olduğun bu hareket, nasıl bir iştir? Senin özür dilemen, suçundan daha kötüdür." dedi. Sofracıbaşı, **Enûşîrvân**'a: "Ey şah! Senin adaletinin şöhreti, ta Kâf'tan Kâf'a kadar/her tarafa yayılmıştır. İradem dışı bir suç/kusur işledim. İşlediğim bu kusurdan dolayı öldürülmeyi hak etmiyorum. Eğer bundan dolayı beni öldürürsen senin adaletinin eteğine benim kanım bulaşacaktı. Bundan dolayı da senin adaletin, bütün dünyaya kötü bir şöhretle yayılacaktı. Buna mani olmak için ben de kasten bir suç işledim. Eğer işlediğim bu suç vesilesiyle beni öldürürsen o zaman suçlu birini öldürmüş olacaktın. Böylece senin adın, bütün âleme kötü bir şekilde yayılmış olmayacaktır." dedi. **Nûşîrevân**, sofracıbaşının vermiş olduğu bu cevap üzerine onu hem affetti hem de tam olarak himayesine aldı.

Haccâc-ı Zâlim

Saltanatın sığınağı olan yüce sultan, الْأَشْيَاءُ تَتَّبِعُنَّ بِأَصْدَادِهَا sözünün⁸⁰ hükmü gereği, **Haccâc-ı Zâlim**⁸¹'den de bir hikâye anlatmamızı emretti. Sultanın bu emri üzerine şöyle arz edilmiştir ki **Haccâc**'ın adı, **Muhammed Yûsuf-ı Sekafî** idi. Hücçete/belgeye dayandırıp kişileri/insanları isteyerek/istediği gibi öldürdüğü/öldürttüğü için ona **Haccâc** denilmiştir.

Hikâye

Bir gün saçı beyaz, sakalı ve bıyığı siyah olan bir kimseyi, Haccâc'ın huzuruna getirdiler. Haccâc, o kimseye: "Saçının beyaz, sakal ve bıyığın siyah olmasının sebebi nedir? Buna makul bir cevap ver, aksi takdirde seni öldürürüm." dedi. Bunun üzerine o kimse, Haccâc'a: "Onun sebebi şudur ki ben annemin karnında iken saçım çıkmıştı. Ben doğduktan sonra yirmi yaşına geldiğimde sakalım ve bıyığım çıktı. Bundan dolayı saçım yaşlı, sakal ve bıyığım da genç kaldı." dedi. O kişinin vermiş olduğu bu cevaba gülen Haccâc, ona: "İşte şimdi kılıcımdan kurtuldun." dedi.

Haccâc'ın huzuruna yukarıda zikredilen kişinin tam zıttı olan saçı siyah, sakalı ve bıyığı beyaz olan başka bir kimse getirdiler. Haccâc, o kimseye: "Saçının siyah, sakal ve bıyığının beyaz olmasının sebebini

⁸⁰ Her şey zıttı ile ortaya çıkar.

⁸¹ Zalim lakabıyla meşhur Emevî valisidir. Haccâc, Irak'ı çok sert tedbirler aralık yönetmiştir. Onun, seleflerinden Ziyâd b. Ebîh'in tutumundan daha sert olan bu tavrını, Kûfe'ye girdiği zaman besmelesiz okuduğu, Arap edebiyatında önemli bir yeri bulunan meşhur hutbesinde de görmek mümkündür. Irak'ta Emevîler'e muhalif olan her hareketi kanlı bir şekilde bastıran Haccâc'ın bu çok sert yönetiminden kaçanlar ya silâha sarılıp muhalif hareketlere katılmış ya da Hicaz Valisi Ömer b. Abdülazîz'e sığınmışlardır. Bu durum, daha sonra Haccâc'ın Ömer b. Abdülazîz ile sürtüşmesine ve Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliğinden azledilmesine sebep olmuştur. Haccâc, 697 yılında yetkileri daha da artırılarak bütün doğu illerinin valiliğine tayin edilmiştir. Onun valiliği sırasında Hâricîler'in İran'daki, Mutarrif b. Mugîre'nin Medâin'deki, Şebîb b. Yezîd'in Musul'daki ve Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın Horâsân'daki isyanları bastırılmıştır. Haccâc Emevîler'in muhaliflerine karşı çok sert ve acımasız davranmış, aralarında Enes b. Mâlik'in de bulunduğu pek çok kişiye zulmetmiş, meşhur muhaddis ve müfessir Saîd b. Cübeyr dâhil binlerce kişiyi öldürtmüş, kendisine yeminle biat ettirmiş, yeminlerinden dönenlere mürted muamelesi uygulamış, Müslüman oldukları halde mevâliden haraç ve cizye almıştır (Aycan 1996).

söyle.” dedi. Bunun üzerine o kimse, Haccâc’a: “Ey şah! Bunun sebebi açıktır. Çünkü saçım, urunduğum serpuştan dolayı kapalı olduğu için rüzgâr ve havadan az etkilenmiştir. Sakal ve bıyığım ise gençliğimden beri her gün defalarca yıkandı ve hâlâ yıkıyor. Bundan dolayı sakal ve bıyığım, saçımdan daha çok rüzgâr ve havanın etkisinde kalmıştır.” dedi. O kimsenin vermiş olduğu bu cevabı dinleyen Haccâc, ona: “Doğru söyledin. Bundan dolayı kılıcımdan kurtuldun.” dedi.

Hikâye

Bir gün **Haccâc-ı Zâlim**, ava gitmişti. Askerlerinden ayrıldı. Zifiri karanlık gecede suya düştü, neredeyse ölüyordu. Haccâc’ı tanımayan bir kişi, düşmüş olduğu sudan onu kurtardı. **Haccâc**, kendisini kurtaran kişiye: “Senin adın ne? Nerelisin?” diye sordu. O kimse, **Haccâc’a**: “Ben filanım ve filan yerdenim.” dedi. Sabah olunca tahtına oturan **Haccâc**, askerlerine: “Filan kişiyi, filan yerden alıp getirin.” diye emretti. Askerler, o kimseyi alıp **Haccâc’ın** emri üzerine onun huzuruna getirdiler. **Haccâc**, o kimseye: “Sana bir şey soracağım. Eğer bu soruma doğru cevap verirsen gerçekten siyaset kılıcımın gücünü arttırmış olursun. Bir kimse zulüm, haksızlık ve adaletsizlik etmiş olsa, halk onun cezalandırılmasını Allah’tan istese o kişi öldürücü bir tehlike veya belaya düşse ve neredeyse ölecek olsa, bir kimse o lain olan kişiyi o beladan kurtaracak olsa, o kişi kurtulduktan sonra aynı kötülük ve zulümlerini yine halka yapmaya başlasa, acaba o kişiye ne yapmak gerekir?” dedi. **Haccâc’ın** kendisine söylediklerinden onun ne demek istediğini kavrayan o kimse, ona: “Ey şah! Sizin ne demek istediğinizi anladım. Allah’ın yarattıklarına zulüm ve eziyet eden o zalim, sizsiniz. Başınız belaya düşmüştü. Sizi düştüğünüz bu beladan kurtardım. Bununla birlikte bize hükmeden ve bizi yöneten babanız, halka çok zulüm ve haksızlık ediyordu. Bundan dolayı ondan nefret eden halk, ona beddua ediyordu. Fakat halk, onun oğlu olarak sizin, ondan daha iyi olmanızı bekliyordu/umuyordu. O öldü, ancak siz onun haramzadeliğinden/kötü kişiliği ve zalimliğinden yüz kat daha beter çıktınız. Ben, siz öldüğünüz zaman oğlunuzun sizden daha beter olmasından korktum.” dedi. **Haccâc**, o kimsenin bu söylediklerine güldü ve ona: “Seni bağışladım.” dedikten sonra onu himayesine aldı.

Kildi Muhammed Sultan'ın Biten İmaretin Kitabesi İçin Yazılmasını İstedığı Şiir

Bu hikâye tamamlanınca saltanat imaret mimarı, sultanın huzuruna gelerek ona: “Yakında imaret tamamlanacak. O imaretin kitabesine yazılması için bir kaside gerekmektedir.” diyerek durumu arz etti. Bunun üzerine sultan, bu hakiri (yani Vâsıfî'yi) işaret ederek: “Yarın bu işle meşgul olunabilmesi için bu kasidenin bu gece tamamlanması gerekmektedir. O kaside, 21 beyitten oluşmalıdır.” dedi. Vâsıfî, o gece sultanın yazılmasını istediği kasideyi yazdı. O kasidenin beyitleri, şu şekildedir:

بسی به گرد جهان سیر کرد چرخ برین

عمارتی به فضا و هوا نیافت چنین

بدین عمارت عالی سپهر را نرسد

که در مقابله آید به زینت و تمکین

که هر دو را چو به میزان قدر سنجدند

سپهر سوی سما رفت و این به روی زمین

به خاک رویی این قصر از پی جاروب

گرفته روح قدس گیسوان حور العین

کبودی رخ گردون ز چیست می دانی

بر آستان رفیعش ز بس که سوده جبین

ز بحر نیل فلک ز انجم آورد دوران

پی نثار درش صد هزار در ثمین

فلک برای در این عمارت آورده

ز انجم و مه نو میخ و حلقه زرین

ز رشك حلقه زنجیر پیچ پیچ درش
شده است جعد بتان تابدار چین بر چین

کجا به گوشه بامش رسد کمند شهاب
رود اگر به مثل بر فراز عرش برین

چه نسبت است بدین قصر چرخ گردون را
کجاست اسفل سجین و اوج علیین

نهاده پنجره ها هزار دیده به راه
برای مقدم اقبال شاه دولت و دین

سپهر مرتبه سلطان محمد آن شاهی
که قیصر است به راهش گدای خاک نشین

شهی که چاکر درگاه اوست صد خاقان
غلام حلقه بگوشش هزار خسرو چین

اگر سکندر و دارا به عهد او بودی
شدی به جان و دلش چاکر و رهی و رهین

به عقل و علم سکندر نهاد و لقمان رای
به عدل و جود فریدون فر است و جم آیین

شها زبرجد گردون نگین خاتم تست
تمام روی زمینت بود به زیرنگین

کنند پادشهان بزرگ صاحب رای
به حسن رای تو صد آفرین و صد تحسین

همیشه تا به جهان از عمارت است نشان
مدام تا بود اندر زمان مکان و مکین

اساس دولت و اقبال و حشمت و جاهت
بود چو قائمه عرش پایدار و متین

بر آستان تو این قدر واصفی را بس
که هست جاش به سلك ملازمان کمین

بود همیشه خداوند یار و یاور تو
مدام روح نی با شدت ظهیر و معین

Yüce felek, dünyayı (baştan sona) çok gezip dolaştı. (Ancak çok geniş olan) yeryüzünde ve gökyüzünde (böyle) bir imaret görmedi.

Tezyinat ve saygınlık yönüyle karşılaştırıldığında bu yüce imaretin (bir benzeri) âlemde görülmedi.

Her ikisi tıpkı terazî(nin kefeleri) gibi öyle ölçülü bir şekilde yapılmıştı ki, felek, gökyüzüne, bu da yeryüzüne doğru gitti.

Bu sarayın tozunu toprağını süpürürsen ardından Rûhu'l-kudus/Cebrail gibi kara gözlü perinin/cennetin güzel yüzlülerinin saçlarını tutmuş olursun.

Feleğin yanağındaki/yüzündeki morluk nedendir, biliyor musun? Onun yüce eşğine çokça yüz sürmesinden dolayıdır.

Devran/zamane, mavi renkli felek denizinden, onun kapısında yüz binlerce kıymetli inci saçmak için yıldız çıkarıp getirdi.

Felek, bu imaretin kapısı için yıldız ve yeni aydan/hilalden çivi ve altın halka getirdi.

Zincir halka, onun kapısının kıvrımını kısılandırdığından yüzü ay gibi parlak güzellerin kıvrır kıvrır saçı gibi kıvrım kıvrım oldu.

Yüce arşa (tıpkı kıvılcım) gibi yükselerek çıkan şihâb/alev-kıvılcım kemendi, onun çatısının köşesine nasıl ulaştı.

Dönen feleğin bu saraya/köşke nispeti nedir. Siccîn⁸²’in en alt katı, illiyîn⁸³’in en yüksek katı nerede.

Devlet ve din şahının ikbalinin geldiği zaman o sarayın/köşkün pencerelerine yola bakan bin göz konulmuştur.

Felek mertebeli **Sultan Muhammed**, öyle bir şahtır ki kayser/Roma ve Bizans imparatorları, onun yolun(d)a toprağa oturan düşkün bir gedadır.

O öyle bir şahtır ki onun dergâhında/sarayında, yüz(lerce) hakan köledir. Bin(lerce) Çin fağfuru, kulağına kölelik halkası takılmış bendedir.

Eğer **İskender** ve **Dârâ** onun zamanında yaşasaydı, onun canına/ruhuna ve gönlüne kul, hizmetçi ve tutsak olurdu.

Akıl ve ilim (yönünden) **İskender** yaradılışlı ve **Lokman** düşünceli(dir). Adalet ve cömertlik (yönünden) ise **Ferîdûn** şanlı ve **Cem** âdetlidir.

Ey şah! Zeberced felek, senin mührüne niğîn/yüzük kaşı olmuştur. Yeryüzünün tamamı senin yüzük kaşının/hükümün altında idi.

Fikir sahibi/fikrine başvurulmuş büyük hükümdarlar, onun düşüncesinin güzelliğine yüz kez aferin ve bravo derler.

Senin devlet, ikbal, haşmet ve makamının esası, kalıcı ve sağlam arş gibi devamlı ve sabit olmak idi.

Senin eşliğini bu kadar (vasfetme), Vâsîfî için kâfidir. Zira onun yeri, senin maiyetinde bulunan hizmetkârların yeridir.

Allah her zaman senin yâr ve yardımcın olsun. Hz. Peygamber’in ruhu/şefaati daima sana yaver ve destekçi olsun.

V

Bu çalışmaya konu olan beşinci bölüm, “حکایات/Hikâye” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde; bir gün sultanı, Şâhruhiye Çehârbâği’nda bıçağın ucuyla kavun yerken gören Vâsîfî, tebessüm eder. Sultan, Vâsîfî’ye bu tebessümünün sebebini sorunca Vâsîfî de sultana: “Bıçağın ucuyla kavun yiyen mülazımlarınızı/görevlilerinizi görünce hatırıma bir hikâye geldi. Onun için tebessüm ettim cevabını verir. Bunun üzerine sultan o hikâyeyi anlatmasını söyler. Vâsîfî’nin sultanın bu isteği üzerine

⁸² Cehennemde bulunan bir vadi.

⁸³ Cennet ya da gökyüzünün en yüksek katı.

anlattığı o hikâyeyi ihtiva eden bu bölümün tercümesi, şu şekildedir (bak. Vâsîfî 1350: 370-72):

Kildi Muhammed Sultan'ın Huzurunda Anlatılan Hikâye

O yüce Hazret, bir gün **Şâhruhiye Çehârbâğı**'nda bıçağın ucuyla kavun yiyordu. Sultanın bu durumu, bu hakirin (yani Vâsîfî'nin) aklına bir şey/husus getirdi. Aklına gelen bu şey, Vâsîfî'nin tebessüm etmesine sebep oldu. Vâsîfî'nin bu tebessümü gören Sultan, ona: "Niçin tebessüm ediyorsun?" diye sordu. Vâsîfî de Sultana: "Bıçağın ucuyla kavun yiyen mülazımları/görevlileri görünce hatırıma bir hikâyeye geldi. (Onun için tebessüm ettim)." dedi. Sultan, Vâsîfî'ye: "O, hangi hikâyedir?" diye sordu. Bunun üzerine Vâsîfî, o hikâyeyi anlatmaya başladı:

Bıçağın Ucuyla Kavun Yiyen Adam

Yüce Allah, bir kişiye bir çocuk verdi. O kişinin, münecim bir dostu vardı. O dostundan doğan çocuğunun "yıldıznâme"sine bakmasını rica etti. O çocuğun "yıldıznâme"sine bakan dostu, kendisine: "Bu çocuk on dört yaşına geldiği zaman Yemen padişahı tarafından öldürülecek. Eğer bu öldürülme tehlikesinden kurtulursa onun ömrü yüz yıla ulaşacak." dedi. Dostunun bu söylediklerini duyan çocuğun babası, bu duruma çok üzüldü ve perişan oldu. Bu kişi, çocuğunu akla gelmeyecek çeşitli usul ve yöntemlerle korudu. Nihayet o çocuk, on dört yaşına geldi. O kişi, oğluna ders vermesi için bir öğretmen tutmuştu. Çocuğunun evden dışarı çıkmasına asla izin vermiyordu. Bu şekilde zaman geçti. Nihayet onun münecim dostu tarafından belirtilen zaman geldi. Bir gün, bu çocuğun bulunduğu yerden bir yıllık mesafede bulunan Yemen padişahının gönlü daralır ve üzüntüye kapılır. İçerisinde bulunduğu bu sıkıntı ve üzüntü vesilesiyle sarayın çatısına/damına çıkar. Sarayın çatısının köşesine konan büyük bir kuş görür. Bu kuş, kuşların âdeti üzerine gagasını, kanadına sürmektedir. Padişahın aklına o an şu gelir: Kuşlar, gafildirler. Eğer fırsatını bulup elimle onun ayağını tutarsam onu, o an yakalayabilirim. Yoksa o kuşlar, hemen uçarlar. O kuşa baktığında, onun tıpkı bir minare gibi göğe doğru yükseldiğini/uçtuğunu gördü. Bir müddet sonra inişe geçen o kuşun ayakları yere değdiği anda Yemen sultanı, eliyle o kuşun ayağını yakaladı. Kuşun tekrar havalanıp

uçmasıyla birlikte sultan kendisini bir sahrada buldu. Bir şehrin yanında koyunlarını otlatan bir çoban dikkatini çekti. Onun elbiseleriyle kendi sultanlık kıyafetlerini değiş tokuş yaptı. Tebdili kıyafet şehre girdi. Derviş ve gariplerle dostluk kuran, onlarla ilgilenen ve onları misafir edip ağırlayan o çocuğun babası, o padişahı şehrin kapısında görünce onunla görüşüp tanıştıktan sonra onu alıp evine götürdü. Evde güzellik sahibi oğluyla onun saygıdeğer öğretmeni birlikte oturuyorlardı. Bu çocuğun babası, bir tabak içerisindeki kavunu o sultanın önüne koydu ve onun yemesi için oradan ayrıldı. Oğlunun öğretmenine de: "Siz bu azizi üzüp incitmeyin." dedi. Bunun üzerine oğlunun öğretmeni oradan ayrılıp dışarı çıktı. O sultan, kendisine ikram edilen kavunu kesti. O anda çocuk ise hat meşek ediyordu. Sultan, o çocuğa: "Yanıma gelir misin?" dedi. Ancak sultan bıçağın sivri ucuyla o kavundan bir parça alıp o çocuğun ağzına verene kadar o çocuk hat meşek etmeyi bırakmadı. Sultan o çocuğun ağzına bıçağın sivri ucuyla bir parça kavunu verirken çocuk ansızın hapşırınca bıçağın sivri ucu çocuğun damağına battı. Bıçağın sivri ucunun damağına batmasıyla birlikte çocuk, hemen orada öldü. Bu olay karşısında haletiruhiyesi değişip garip bir hale bürünen sultan, kendi kendine çatıya çıkıp kendini çatıdan aşağıya atarak ölmeye karar verdi. Vermiş olduğı bu karar üzerine evin çatısına çıktı. Çatıda kendi sarayının çatısının bir köşesine konan, elleriyle ayağından tuttuğı ve kendisini buralara getiren o büyük kuşu gördü. O kuş, o sultanı tekrar kendi sarayının çatısına getirip bıraktı.

Sonuç

Tercümesi verilen bu metinler, hem Türkistân'da tertip edilen meclisleri yansıtması hem de Türkistân'daki sosyal ve kültürel hayata ait bazı bilgileri ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Yukarıda tercümesi verilen bölümlerden şu sonuçlar çıkarılmaktadır:

İlme, şiire ve sanata önem veren sultanların himayesinde dönemin önde gelen âlim, şair ve sanatkârlarının bulunduğu, bunların arasında çeşitli kıskançlıkların oluştuğı, oluşan bu kıskançlıklardan dolayı çeşitli olumsuz hal ve hareketlerin sergilenerek çeşitli oyunların tertip edildiğı,

sultanın yanından ayrılıp başka bir yere gitmek için sultandan müsaade istendiği, sultanların bazen yaylak olarak belirlenen yerlere giderek orada belirli bir süre kaldıktan sonra başkente döndükleri görülmektedir.

Sultanlar tarafından tertip edilen meclislere dönemin önde gelen âlim, şair ve sanatkârları katılmakta, sultanın isteği üzerine katılımcılar tarafından ya da diğer şairlere ait şiirler okunmakta ve bazı hikâyeler anlatılmaktadır. Hatta bazı şiirler, çeşitli makamlarda bestelenmektedir. Bestelenen bu şiirler, hem o yörenin önde gelen bestekârları tarafından değerlendirilmekte hem de bu meclislerde, bazen bestelendiği makamlarla terennüm edilmektedir. Ayrıca bestelenmiş şiirler içerisinde söyleniş, anlam ve ahenk yönünden yetkin ve güzel olup katılımcıları etkileyenlerin, yeniden okunması istenmekte ve bu tarz şiirlerin şairlerinin kim olduğu sorulmakta, hatta o şair ve şiirleri hakkında malumatı olanlar, bilgi vermektedir. Yine bu tip meclislerde sultanlar tarafından bazen mecliste bulunanlardan kendisine ya herhangi biri ya da ismi belirtilen bir kişiye ait hikâyenin/hikâyelerin anlatılması istenmektedir. Bazen de "Her şey zıddıyla kaimdir." sözünden hareketle, hüviyet itibariyle birbirinin zıttı olan kişilerle (mesela; Enûşîrvân-ı Âdil ve Haccâc-ı Zâlim gibi) ilgili çeşitli hikâyelerin anlatılması talep edilmektedir. Hatta sultanın huzurunda bulunan bir kişinin, o an oluşan herhangi bir durum veya görülen şey vesilesiyle bir hikâye anlattığı da müşahede edilmektedir. Ayrıca sultanların, yaptırdıkları bir imaretin kitabesine yazdırılması için bir şiir yazılmasını emrettiği de görülmektedir.

Sultanlar tarafından bazen eğlence meclisleri de tertip edilmektedir. Bu tür meclislerde çeşitli sohbetler yapılmakta, şiirler okunmaktadır. Şîrvân hükümdarının Mevlânâ Subhî'ye, çıktıkları hac yolculuğu vesilesiyle iştirak ettikleri eğlence meclisiyle ilgili yaptığı şu değerlendirme dikkat çekmektedir: "Sizin gönlü cezbeden ve hoşnut kılan sohbetinizi çok sevdik ve ona hayran olduk. Siz, hac farızasını yerine getirmek için yola çıktınız ve bizim meclisimize geldiniz. Ancak bizim meclisimiz, ekseriyetle eğlenceyi ve dinin yasakladığı şeyleri içermektedir. Bu nasıl bir iştir?".

Sultanlar yapılmasını emrettiği bir imaret tamamlanınca sarayında bulunan yakınlarının bir kısmını, dergâhındaki görevli ve yardımcılarını,

imaretin yapıldığı yere çeşitli hediyelerle göndermekte; açılışına o yörenin bütün ahalisi, önde gelenleri, âlimleri ve fazilet sahibi kişilerini toplamakta ve o imarete dönemin önde gelen kişi ya da kişilerini atamaktadır. Oluşturulan mecliste bulunanların bu imaret ile ilgili görüşleri alınmakta ve ona muadil bir yapının onlar tarafından görülüp görülmediği de onlara sorulmaktadır. Yaptırılan bir imaret, açılan bir kuyu ya da tanzim edilen bir bahçe vakfedilmekte ve onlar için vakfiyeler yazdırılmaktadır.

Sultanın doğan şehzadesi için dönemin önde gelen kişisinden ona bir isim vermesi istenmekte, o kişi de şehzadeye verilecek ismin bildirileceği mektubu yazması için inşa yazmada yetenekli olan kişiye emretmekte, isim vermek için *Kur'ân-ı Kerîm*'den tefeül edilmekte, tefeül neticesinde çıkan söze göre o çocuğa/shhzadeye isim verilmektedir. Bazen çeşitli sebeplerden dolayı *Abdurrâhmân-ı Câmî'nin Dîvân'*ının tefeül yapmak için kullanıldığı ve çıkan beytin anlamına göre hareket edildiği de görülmektedir.

Başta sultan olmak üzere devlet erkânı ya da ileri gelen kişilerin makamına giderken onlar övgüsünde şiir yazılıp onlara takdim edilmektedir. Hatta bu tarzda yazılan şiirlerin, bazen kişilerin sultanlar tarafından huzura kabul edilmelerine vesile olduğu da dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bazen de bazı kişilerin ahmaklığını ihtiva eden kasideler kaleme alınmıştır.

Atın sürücüsüne/binicisine göz değmemesi için atın kuyruğuna küre şeklinde bir nesne bağlandığı; meyhanelerde içilen şaraba karşılık destarların rehin olarak verildiği; dönemin önde gelen bir kişisi öldüğü zaman sultanın, onun kefen ve tedfin masrafı için bir şeyler gönderdiği; o yöre halkının ölen kişinin evi önünde toplandığı; ölen kişinin, kendi dostları tarafından yıkanıp kefenlendiği; üzüntüsünden gözyaşı döküyormuş gibi görünmek için buruna ezilmiş/öğütülmüş soğanlar çekildiği, felç geçirenlerin burnuna yumrukla vurulduğu; mescitlerde itikâfa çekinildiği; herhangi bir rahatsızlık ve sıkıntının yok olması, hastalığın şifa bulması için o yörenin önemli hocalarına dua okutulduğu; tuğralara çeşitli sözler yazdırıldığı ve yazdırılan o sözlerin yazdıran kişiler tarafından kendi alametleri kabul edildiği; başka birisine ait yazının taklit edildiği, mührün ise kıl kalemle taklidinin yapıldığı;

herhangi bir şeyle suçlanan kişinin başındaki sarığını çıkarıp durumunu izah ettiği; doğum sancısının ve onun oluşturmuş olduğu sıkıntının azalması, hatta yok olması için dönemin önde gelen hocalarına Fâtiha/dua okutulduğu; su çıkarmak için büyük kuyuların açıldığı; bu tip kuyulardan su çekmek için öküzler tarafından çekilecek büyüklükte çıkırların/çıkırıkların ve o çıkırlara bağlanan kovaların yapıldığı; içinde metan gazı oluşan kuyunun temizlenmesi için, kuyunun bir tarafından kuyunun dibine kadar küçük bir kanal kazıldığı, deriden kol şeklinde bir boru dikilip o küçük kanalın ağzına yerleştirildiği, ucuna demircilik körüğü yerleştirilerek kuyuya hava verildiği; tünelde çalışanların suyun altında kalıp boğulmamak için bacaklarına su kabağı bağladıkları da müşahede edilmektedir.

Sultanlar ya da dönemin önde gelen kişileri tarafından âlimler, sanatkârlar ve şairler büyük bir saygıyla karşılanmakta, onlara çeşitli izzet ikram ve ihsanlarda bulunmaktadır. Yaptığı çalışmalar ya da kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar beğenilip takdir edilen şair ve ediplere çeşitli ödüllerin verilmesi de dikkat çekmektedir. Verilen bu ödüllerin; tenge, şâhruhî, giyim kuşam, deve kervanı, dizginli ve üzengili at, çadır, otağ ve köle olduğu görülmektedir.

Devam edecek...

Kaynakça

- ALBAYRAK, Nurettin (1995), "Enûşirvân, Edebiyat" mad., *DİA*, c. 11, s. 255-256.
- ALGAR, Hamid-Ali Alpaslan (1998), "Hüseyin Baykara", *DİA*, c. 18, 530- 532.
- ALÎ ŞÎR NEVÂ'Î (1323), *Tercume-i Mecâlisü'n-nefâis: Mecâlisü'n-nefâis, DerTezkire-i Şu'arâ-i Karn-i Nohum Hicrî, Te'lîf: Mîr Nizâmuddîn Alî Şîr Nevâ'î, (be-Sa'y u İhtimâm-i Alî Asgar Hikmet), Tehrân [Bu eserin 1-178. sayfaları Fahri-yi Heratî'nin, 179-409. sayfaları ise Kazvî'nin Mecâlisü'n-nefâis tercümesini kapsamaktadır.]*
- AMÎD, Hasan (1362), *Ferheng-i Amîd*, Tehrân.
- ATEŞ, Ahmed (1968), *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler I*, İstanbul.
- AVCI, Casim (2003), "Medâin" mad., *DİA*, c. 28, s. 289-291.

- AYCAN, İrfan (1996), "Haccâc b. Yûsuf b. Matar" mad., *DÎA*, c. 14, s. 427-428.
- AYDIN, Ömer Hakan (2020), *Timurlu Devleti'nde Emirlerin Rolü*, Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi.
- BÂBUR (2006); *Baburnâme (Vekayi) Gazi Zahîreddin Muhammed Babur*, Doğu Türkçesinden çeviren: Reşit Rahmeti Arat, Önsöz ve Tarihi Özet: Y. Hikmet Baydur, İstanbul: Kabcacı.
- ÇETİN, Osman (1998), "Horasan" mad., *DÎA*, c. 18, s. 234-241.
- DEHHUDÂ, Ali Ekber (1373), *Lugat-nâme*, (14 cilt), Tehrân: Muessese-i İntişârât-i Çâp-i Dânişgâh-i Tehrân.
- DEMİRCİ, Kürşat (1993), "Dahhâk" mad., *DÎA*, c. 8, s. 408-409.
- DEVELİ, Muzaffer (2018), *Târîh-i Ravzatu's-safâ'ya Göre Hüseyin Baykara Dönemi*, Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi.
- ENVERÎ, Hasan (1382), *Ferheng-i Bozurg-i Sohen*, 8 c., Çâp-i devvom, Tehrân.
- ERASLAN, Saniye (2019), "Türkistanlı Bir Şair: Vâsıfî ve Türkçe Şiirleri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, XXIII, 758-774.
- FAHRÎ-İ HERÂTÎ; Sultân Muhammed Fahrî bin Muhammed Emîrî-i Herevî (1968), *Tezkire-i Ravzatü's-selâtin ve Cevâhirü'l-acâyib [Ma'a Dvân-i Fahrî-i Herevî]*, tashih ve tahşiye-i Seyyid Husâmeddîn Râşidî, Haydârâbâd.
- GÖKSOY, İsmail Hakkı (2009), "Sri Lanka, Tarih" mad, *TDV İA*, c. 37, s. 425-428.
- HAMEVÎ, Şeyhülislâm Şehâbüddîn Ebî Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî, el-Bagdâdî (1906), *Kitâbu Mu'cemü'l-büldân*, c. 5, Kahire.
- HAREKÂT, İbrahim (2003), "Mağrib" mad., *DÎA*, c. 27, s. 314-318.
- HAYYÂMPÛR, Doktor A. (1368), *Ferheng-i Suhanverân*, 2 c., Tehrân: Çâphâne-i Fecr-i İslâm.
- KANAR, Mehmet (2016), *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*, İstanbul: Say Yay.
- KARTAL, Ahmet (2019), *Hakikate Düşen Gölge*, 2. baskı, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- KÂTİB ÇELEBİ, (2013), *Cihan-nüma*, 2 c., ed. Said Öztürk, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi.
- MUHAMMEDCANOV, Abdullah (2011), "Taşkent" mad., *DÎA*, c. 40, s. 145-148.

- MU'İN, Muhammed (1371), *Ferheng-i Fârsî*, Şeş cild, Çâp-i heştum, Tehrân: Çâphâne-i Sipih.
- NEVÂYÎ, Alî Şîr Nevâyî (2001), *Mecâlisü'n-nefâyis I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- NEVÂYÎ, Abdülhuseyn (1324), *Ricâl-i Kitâb-i Habîbu's-siyer [Ez-Hamle-i Mogol tâ Merg-i Şâh İsmâ'il-i Evvel]*, Tehrân.
- OKUMUŞ, Ömer (1993), "Câmî, Abdurrahman" mad., *DİA*, c. 7, s. 94-99.
- ÖNGÖREN, Reşat (2013), "Zeynüddîn el-Hafî" mad., *DİA*, c. 44, s. 375-377.
- ÖZCAN, Azmi (2001), "Kandehar" mad, TDV İA, c. 24, s. 293-294.
- ÖZDEMİR, Mehmet (1995), "Endülüs" mad., *DİA*, c. 11, s. 225-232.
- ÖZKUYUMCU, Nadir (2002), "Kayrevan" mad., *DİA*, c. 25, s. 88-90.
- REJEPOVA, Arazgül (2019), *Timurlarda Kültürel Hayat ve Sultan Hüseyin Baykara Dönemi*, Yüksek lisans tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- STEİNGASS, F. (1975), *Persian-English Dictionary*, Beirut: LibrairieduLiban.
- ŞEŞEN, Ramazan (1992), "Buhârâ" mad., *DİA*, c. 6, s. 363-367.
- ŞÜKÛN, Ziya (1984), *Farsça-Türkçe Lûgat, Gencîne-i Güftâr Ferheng-i Ziyâ*, (3 cilt), İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- TEFAZZULÎ, Ahmed (1995), "Enûşîrvân" mad., *DİA*, c. 11, s. 255.
- TOPALOĞLU, Bekir (1997), "Hakîm" mad., *DİA*, c. 15, s. 181-182.
- TOPALOĞLU, Bekir (2002), "Kuddûs" mad., *DİA*, c. 26, s. 314-315.
- TÖKEL, Dursun Ali (2000), *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar –Şahıslar Mitolojisi-*, Ankara: Akçağ Yay.
- UYDU YÜCEL, Mualla (2012), "Ubeydullah Han" mad., *DİA*, c. 42, s. 22-23.
- VANLIOĞLU, Mehmet-Mehmet Atalay (1994), *Edebiyat Lügati*, Erzurum: Atatürk Üni. Fen-Edebiyat Fak. Yay.
- VÂSİFÎ, Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî (1349), *Bedâyi'u'l-vekâyi'*, (nşr. A. Boldirev), Cild-i evvel, Çâp-i divvom, Çâphâne-i zer.
- VÂSİFÎ, Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî (1350), *Bedâyi'u'l-vekâyi'*, (nşr. A. Boldirev), Cild-i divvom, Çâp-i divvom, Çâphâne-i zer.
- YAĞLI, Ali Rıza (2014), *Timurlu Devletinde Vezirler ve Vezirlik Kurumu*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi.
- YAZICI, Tahsin-Mehmet İpşirli (1995), "Ferrâş" mad., *DİA*, c. 12, s. 408-409.

Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli (2016), hzr. Abdulkadir Şener-M.
Cemal Sofuođlu – Mustafa Yıldırım, İzmir.

<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir>